

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Brabant à la carte

Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw

Oostindiër, A.E.D.

Publication date

2022

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Oostindiër, A. E. D. (2022). *Brabant à la carte: Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 3: Gherekent voor des hertogen alloy ende eygen goet. De constructie van Brabant als een politiek-juridische ruimte

Op een zaterdagochtend in oktober 1417 werd Aart Willems, de knecht met één oor, voor het stadhuis van Antwerpen onthoofd.¹ Het Antwerpse stadsbestuur had zich voor deze executie kosten noch moeite gespaard. Niet lang tevoren had het Aart verbannen uit de stad en het markgraafschap van Antwerpen, vanwege betrokkenheid bij de mishandeling van Peter Jan Heyns. Aart negeerde de verbanning echter en keerde in het markgraafschap terug, *vele onseden ende overdeden bedrivende*. Jan van Cuijck, heer van Hoogstraten, had hem laten vastzetten in het 'ijzeren vorstershuis'. Zodra het Antwerpse stadsbestuur hier lucht van kreeg, stuurde het zijn roe- en stokdragers Gillis Putoir en Jan Camerlinc naar Hoogstraten om Aart te laten uitleveren.² De heer van Hoogstraten weigerde gehoor te geven aan die oproep. Nog drie keer stuurde Antwerpen een steeds zwaardere delegatie om de uitlevering van Aart te bewerkstelligen. De laatste bestond uit niemand minder dan de schout van Antwerpen, ridder Filips van der Couderborch, burgemeester Gillis Damaes, en de schepenen Klaas van der Elst en Laureys van Aerschot, vergezeld door een contingent hand- en voetboogschutters. Ze haalden Aart uit het vorstershuis en zetten hem te Antwerpen vast in het Steen. De Scheldestad wachtte niet op een tegenactie. De volgende ochtend werd de executie voltrokken.³

De laatste dagen van Aart Willems illustreren niet alleen dat de definitie van jurisdictie in vijftiende-eeuws Brabant voor misdadigers een kwestie van leven of dood kon zijn, maar ook dat stedelijke en heerlijke autoriteiten heel verschillende ideeën hadden over wat een ruimte als het 'markgraafschap' voor praktische juridische betekenis had. Dit hoofdstuk betoogt dat Brabanders het hertogdom definieerden als een samengestelde ruimte, en dat de ambiguïteit die dat opleverde voor hen geen probleem was, maar de definitie vormde van het hertogdom. Kroniekschrijvers baseerden argumenten over de ruimtelijke integriteit van het hertogdom op het samengestelde karakter ervan, en juristen gebruikten zulke redeneringen in onderhandelingen over de politiek-juridische status van het hertogdom. Een tweede centrale stelling is dat de stad Antwerpen de constructie van een homogene jurisdictie in haar achterland gebruikte om haar machtsrelaties ten

---

¹ Delen van dit hoofdstuk verschenen in bewerkte vorm als artikel in het *Noord-Brabants Historisch Jaarboek*, zie Oostindiër, 'Markgraafschap'.

² Jan IV van Cuijck was heer van Hoogstraten van 1381-1382 tot 1429, en stierf op 15 juni 1442. Gillis Putoir (alias van Haveskerke), werd in 1441 amman van Antwerpen voor het leven, heer van 's-Gravenwezel (vanaf 1447/1452) en heer van half Merksem-Schoten (vanaf 1454). Hij stierf voor 17 mei 1479. Zie Damen, 'Prelaten', nr. 363 resp. 688.

³ AA 27, p. 77-78 (maart-oktober 1417).

opzichte van de heren van Breda en Bergen op Zoom, en de hoofdsteden Leuven en Brussel, opnieuw vorm te geven. Hiervoor gebruikte ze zowel officiële rechtszaken als onofficiële strategieën zoals intimidatie en bedreiging. In conflicten die ontstonden over jurisdictie zagen arbitrerende instanties als de Staten of de Raad van Brabant echter geen heil in het simplificeren van de ruimtelijke werkelijkheid, maar zij handhaafden de ruimtelijke ambiguïteit. Zo zet het hoofdstuk een volgende stap in het betoog dat lokale actoren de drijvende krachten waren achter de constructie van Brabant als ruimte. Zij gebruikten die constructie om hun machtsrelaties te onderhandelen en zetten hiertoe uiteenlopende strategieën in, waarbij ze zich vaak niet direct verhielden tot de staat.

In de late middeleeuwen stonden voor Brabanders bij de definitie van ruimtes als het markgraafschap, maar ook van het hertogdom als geheel, concrete belangen op het spel. Politieke actoren zoals heren, stadsbesturen en de leden van de Staten van Brabant, probeerden hun uiteenlopende ideeën over wat het hertogdom zou moeten zijn op diverse manieren over het voetlicht te brengen. Historici hebben zulke processen vanuit verschillende invalshoeken bestudeerd. Robert Stein onderzocht bijvoorbeeld de manieren waarop Brabanders reflecteerden op het land als basis onder hun gemeenschappelijke identiteit. Zo becommentarieerden kroniekschrijvers in de veertiende en de vijftiende eeuw het verlies van gebieden die zij als integrale onderdelen van het hertogdom beschouwden.⁴ Via zulke kronieken probeerden politieke elites hun ideeën over het hertogdom over te brengen aan een breder publiek, en niet in de laatste plaats aan de vorst.⁵

Recent hebben historici bovendien beklemtoond dat ook lokale gemeenschappen reflecteerden op hun relatie tot het vorstendom. De toenemende populariteit van sleutelepisodes uit de Brabantse historiografie in de vijftiende eeuw, zoals de Grimbergse Oorlogen en de legende van Brabo, wijst erop dat bijvoorbeeld de Antwerpse stedelijke gemeenschap zijn identiteit en belangen verknoopte met het hertogdom. De legende van de Romeinse soldaat Brabo, die ter hoogte van Antwerpen de reus Druon Antigoon zijn hand afhakte, die in de Schelde wierp, en zo de lokale bevolking bevrijdde van tol, legde niet alleen een etymologisch verband tussen (h)Antwerpen en Brabant, maar koppelde ook de economische belangen van de stad aan het hertogdom.⁶ Deze hernieuwde interpretatie van de relatie tussen stad en hertogdom brachten stedelingen via verschillende media tot uitdrukking: niet alleen door kronieken, maar bijvoorbeeld ook door het opstellen van *tableaux*

---

⁴ Stein, *Politiek en historiografie*, id., *De hertog en zijn staten*. Zie ook Avonds, *Brabant, land en instellingen*.

⁵ Stein, 'Regional Chronicles', Stein en Caers, 'Territorial perception'.

⁶ Caers en Overlaet, 'Brabo'.

vivants tijdens vorstelijke Blijde Intredes, waardoor ideeën over de stedelijke identiteit en belangen werden overgebracht aan de vorst, en tevens aan een breder publiek.⁷

Brabanders hadden verschillende belangen om het hertogdom voor te stellen als een samenhangende ruimte. De juridisch-ruimtelijke praktijk was echter weerbarstig. Wanneer buitenlandse vorsten aanspraak maakten op delen van het hertogdom, was de ondeelbaarheid van het hertogdom allerminst gegeven. Dat middeleeuwse vorstendommen inherent juridisch heterogeen waren, had reële consequenties. Gedurende de veertiende en de vijftiende eeuw raakten voor Brabanders belangrijke gebiedsdelen zoals Mechelen en het Land van Heusden voor het hertogdom verloren. Ondanks de fictie van ondeelbaarheid van het land die kronieken graag in stand wilden houden, was het samengestelde karakter van het hertogdom voor Brabanders een alledaagse realiteit.

Ook op lokaal en regionaal niveau was de definitie van juridische ruimtes aan onderhandeling onderhevig, zoals het geval van Aart Willems illustreert. In het vorige hoofdstuk is al aangestipt hoe tijdgenoten jurisdictie op verschillende manieren definieerden: over mensen, over ruimte, en over specifieke zaken zoals verbanningen, de handhaving van contracten, of de bestraffing van criminele overtredingen. Wanneer zulke definities met elkaar botsten, raakten gerechtelijke instanties gemakkelijk in een gezagsconflict verwickeld. Bovendien vielen mensen onder het gezag van verschillende jurisdicties. Om deze redenen heeft Tom Johnson betoogd dat jurisdictie een problematische term is. Hij stelt dat jurisdictie geen ‘container’ is, een ruimte waarbinnen handelingen plaatsvinden, maar dat het zinniger is om jurisdictie te zien als een proces. Dat proces berust op praktijken van individuen en erkenning daarvan door verschillende groepen. Die praktijken zijn voortdurend in ontwikkeling, bijvoorbeeld door verschuivingen in de (politieke, economische, juridische) verhouding tussen groepen mensen, of door veranderingen in het fysieke landschap.⁸ In laatmiddeleeuws Brabant gaven zulke omstandigheden geregeld aanleiding tot rechtszaken over de ruimte.

Net als bij de definitie van grenzen, baseerden betrokkenen in een conflict over juridische ruimte hun ideeën op uiteenlopende vormen van ‘geheugen’, variërend van herinnering, mondelinge overlevering, tot geschiedschrijving, officiële rechtsdocumenten en hun handelen in de dagelijkse praktijk. Rechtszaken waren slechts een van de vele platforms waarop tijdgenoten hun ideeën over

---

⁷ Overlaet, ‘Joyous Entry’; Damen en Overlaet ‘Weg van de staat’; Damen en Meer, ‘Heraldry and Territory’.

⁸ Johnson, *Law in Common*, ‘The Tree and The Rod’, ‘Medieval Law and Materiality’. Jim van der Meulen onderzocht de constructie van jurisdictie als proces in verhouding tot fysiologische en politieke ontwikkelingen in Gelre, ‘Grillige landschappen’.

het voetlicht konden brengen en proberen werkelijkheid te laten worden. Naleving van gemaakte afspraken bleef cruciaal, en in de praktijk bleven mensen handelen op basis van ideeën die hadden postgevat in het collectieve ruimtelijke bewustzijn. De mogelijkheden voor verschil van interpretatie van de ruimtelijke structuur waren dus groot, en bovendien liepen belangen van verschillende groepen, zeker in geval van conflict, uiteen. Reflectie op zulke belangenconflicten beperkte zich niet tot de rechtszaal. In de veertiende en vijftiende eeuw becommentarieerden kroniekschrijvers als Jan van Boendale en de schrijvers van de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike van Brabant* zulke conflicten in hun werk. Hierbij besteedden ze uitgebreid aandacht aan het verloop van de processen, en aan de onderliggende juridische argumentaties van de betrokken partijen. Deze gegevens achtten ze van belang voor hun geïntendeerde publiek, dat in brede zin bestond uit de politieke elites in steden en aan het hof.⁹

De eerste helft van het hoofdstuk analyseert op welke manieren Brabanders reflecteerden op het hertogdom als een samengestelde ruimte. Jan van Boendale en de schrijvers van de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike* beklagden zich over het verlies van Mechelen en Heusden, en reconstrueerden de rechten die Brabant volgens hen op die gebieden had. Ze ontwikkelden verschillende argumentaties over de manier waarop Brabant als een geïntegreerde ruimte samenhang, hoewel dat in de praktijk niet altijd het geval was. Kroniekschrijvers leverden dan ook kritische evaluaties van het handelen van vorsten die in hun ogen buiten het recht om handelden. Ook juristen ontwikkelden in geval van dreigende desintegratie van het hertogdom argumenten over de samenhang van Brabant, die eveneens hun weg vonden naar kronieken. Het tweede deel van het hoofdstuk onderzoekt de manier waarop Brabanders juridische ruimtes binnen het hertogdom construeerden, op basis van welke ideeën ze dat deden, en aan de hand van welke media. De casus vormt een langlopend conflict tussen de stad Antwerpen, de steden Leuven en Brussel, en de heren van Breda en Bergen op Zoom over de juridische definitie van het ‘markgraafschap’ Antwerpen. In haar pogingen haar rechtsmacht uit te breiden, probeerde Antwerpen dat markgraafschap te definiëren als een homogene juridische ruimte, wat bij andere steden en heren op verzet kon rekenen. Ook over dit conflict lieten kroniekschrijvers hun licht schijnen, wat een verrassende inkijk biedt in de manier waarop zij ruimte concipieerden.

---

⁹ Stein, ‘Antithese’, p. 196, kenmerkt de toonzetting van de *Voortzetting* als stedelijk, hoewel het werk stedelijke en hertogelijke belangen beschouwt alsof ze in elkaars verlengde liggen. Houthuys, *Middeleeuws kladwerk*, p. 28, definieert het publiek van de *Voortzetting* als de Brusselse stedelijke elite, de hertog en zijn entourage. Tigelaar, *Brabants historie ontvouwd*, p. 111 vermoedt voor de *Alder Excellenste Cronike* eveneens een publiek in de hogere kringen, maar houdt een slag om de arm. De kroniekschrijver zelf zegt zich te richten tot edele heren en mensen in het algemeen.

3.1 Kroniekschrijvers en het verlies van Mechelen en het Land van Heusden

Voor Brabanders in de veertiende en vijftiende eeuw was het hertogdom Brabant geen uniforme ruimte, maar bestond het uit delen die door hen in wisselende mate als Brabants werden gevoeld. Van oudsher bestond er een verschil tussen de gebieden van waaruit de graven van Leuven – voorgangers van de Brabantse hertogen – hun machtsgebied hadden uitgebouwd, rondom Leuven en Brussel, en de later toegevoegde gebieden in het noorden en oosten en de verderaf gelegen landen van Overmaas. Een aantal heerlijke gebieden in het noorden van het hertogdom bleef een betwiste status houden, en zou maar ten dele in het hertogdom geïncorporeerd worden.¹⁰ Verschillende andere steden en heerlijkheden bleven betwist gebied tussen de hertogen van Brabant en hun burens in Vlaanderen, Holland en Gelre. Het Land van Heusden in het noorden van het hertogdom had vanaf 1290 leenbanden met zowel Brabant als Holland, maar werd als gevolg van de Brabantse successieoorlog in 1357 uiteindelijk deel van het graafschap Holland, ondanks alle moeite die de Brabantse hertogen hadden gedaan om het in hun hertogdom te incorporeren.¹¹

Een vergelijkbaar lot trof de heerlijkheid Mechelen. Vanaf de twaalfde eeuw spanden de Brabantse hertogen zich in om de volledige macht over de heerlijkheid te verkrijgen, maar in 1357 kwam ze definitief in handen van de Vlaamse graaf Lodewijk van Male. Dan was er nog de stad Antwerpen. De Scheldestad was een van de voornaamste steden in Brabant, een van de goede zeven, maar raakte in 1357 eveneens voor een halve eeuw van het hertogdom afgesplitst en verbonden met het graafschap Vlaanderen. Bij momenten van groot politiek gewicht, zoals de toekenning van bedden of vorstelijke Blijde Intredes, benadrukten de Brabantse Staten tegenover de hertogen dat het vorstendom een ondeelbare eenheid zou moeten zijn. Kroniekschrijvers propageerden dit idee eveneens in hun werk. Desondanks ervoeren Brabanders de gevolgen van de heterogene samenstelling van het hertogdom aan den lijve in de praktijk van alledag. Daarom onderzoekt de eerste helft van dit hoofdstuk op welke manieren Brabanders in de veertiende en vijftiende eeuw zelf reflecteerden op het hertogdom als een samengestelde ruimte, en welke ideeën en argumenten ze ontwikkelden om te betogen dat die ruimte toch een interne samenhang had.

Verschillende Brabantse kroniekschrijvers reflecteerden expliciet op de manier waarop het hertogdom als ruimte was gestructureerd. Een van hen was de schrijver van de *Voortzetting van de Brabantsche Yeesten*. De anonieme auteur, die zijn werk voltooide rond april 1441, blikte terug op

---

¹⁰ Namelijk Ravenstein, Megen, Oyen, Dieden, Grave, Cuijk, Boxmeer en Gemert. Voor een institutionele en juridische analyse van deze gebieden en hun verhouding tot het hertogdom, zie Van der Ree-Scholtsens, *Grensgebieden*.

¹¹ Leenbanden met Brabant waren er waarschijnlijk vanaf 1279, met Holland vanaf 1290, Avonds en Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland', p. 16-18.

gebeurtenissen in de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw, en probeerde het verlies te duiden van gebiedsdelen die voor Brabant cruciaal waren.¹² Belangwekkend in dit verband is dat de belangrijkste informanten van de kroniek Petrus de Thymo en Edmond de Dynter waren, respectievelijk Brussels stadspensionaris en hertogelijk secretaris.¹³ Beide mannen waren goed ingevoerd in het politieke en juridische bestuur van het hertogdom, en hadden een deel van de beschreven gebeurtenissen zelf meegemaakt. Bovendien waren ze vertrouwd met schriftelijke juridische bewijsvoering en hadden ze toegang tot de hertogelijke archieven. Zo had Edmond de Dynter als geen ander kennis van de Brabantse oorkondeschat, en kon hij zich daarnaast eveneens baseren op zijn beroemde persoonlijke memoriale.¹⁴ De professionele achtergrond van beide informanten had grote invloed op het perspectief en de toonzetting van de *Voortzetting*. Dit is terug te zien in de interesse die de schrijver aan de dag legt voor juridische details in zijn analyses van conflicten over Brabants interne ruimtelijke structuren en internationale politiek.

Gezien de aandacht die de schrijver aan zulke besprekingen besteedt, acht hij die van cruciaal belang voor zijn geïntendeerde publiek: waarschijnlijk de Brusselse stedelijke elite, de hertog en zijn entourage.¹⁵ Zijn voornaamste doel is aan hen de eerbiedwaardigheid van de Brabantse tradities, instituties, privileges en geschiedenis over te brengen. In zijn werk reflecteert de schrijver van de *Voortzetting* op het verlies van Mechelen en Heusden een krappe eeuw eerder, en hij onderbouwt zijn claims op die gebieden met historische juridische en politieke argumenten. In zijn historisch verslag contrasteert hij steeds zijn beschrijving van de gebeurtenissen met een reconstructie van de juridische aanspraken op die gebieden op basis van geraadpleegde archiefstukken. Hij legt grote interesse aan de dag voor de verhouding tussen geschreven juridische documentatie als basis voor legale aanspraken en de machtspolitiek bedreven door sterke vorsten. Deze vergelijking is een rode draad in zijn werk.¹⁶

3.1.1 De schrijver van de *Voortzetting* over het verlies van Mechelen

In zijn reflectie op het verlies van Mechelen doet de schrijver van de *Voortzetting* grote moeite om de legitieme aanspraken van de Brabantse hertogen op de heerlijkheid te reconstrueren. Hij breekt

---

¹² Houthuys, *Middeleeuws kladwerk*, p. 134.

¹³ Voor een biografische schets van beide informanten, zie Stein, *Politiek en historiografie*, Hoofdstuk V en VI.

¹⁴ *Ibid.*, p. 90-91.

¹⁵ Houthuys, *Middeleeuws kladwerk*, p. 28.

¹⁶ Veel deelstudies zijn al verschenen over de manier waarop de schrijver met zijn bronmateriaal omgaat, maar tegelijk is er nog veel onderzoek te verrichten, zie *ibid.*, p. 37-39.

zijn chronologische betoog op bij de bespreking van de successieoorlog van 1356-1357, om gedurende elf hoofdstukken terug te gaan in de tijd en de aanspraken van hertogen op de heerlijkheid uitgebreid te analyseren. In zijn beschrijving wordt de spil van het conflict gevormd door de ingewikkelde ruimtelijke samenstelling van de heerlijkheid, de moedwillig verkeerde interpretatie van die ambigue situatie door machtige heren, en de spanning tussen juridisch geldige aanspraken en machtspolitiek van heren. Een eerste oorzaak voor conflict is dat de heerlijkheid, evenmin als andere heerlijkheden of vorstendommen, geen interne samenhang heeft en dus door overerving versplinterd kan worden, waardoor leenrelaties onduidelijk worden. Volgens de schrijver van de *Voortzetting* zijn onduidelijke leenrelaties de basis van de weigering van de heren van Grimbergen om de Brabantse vorsten Godfried I (1095-1139) en Hendrik II (r. 1235-1248) leenhulde te doen.¹⁷

Daarnaast is het gebruik om delen van heerlijkheden te verkopen een bron van conflict. Dit begint volgens de schrijver wanneer de heren van Grimbergen hun halve heerlijkheid, met een aantal dorpen en renten verkopen, eerst aan de abdij van Lobus, daarna aan de bisschop van Luik.¹⁸ Door verpanding en verkoop van deze afzonderlijke delen ontstaan op verschillende momenten ingewikkelde relaties tussen heren in Mechelen die voortdurend wisselen. Op zeker moment is de helft van de stad in handen van Luik en heeft edelman Wouter Berthout de andere helft van de stad in leen van zijn jongere broer Gerard, die het op zijn beurt in leen houdt van de hertog – terwijl Gerard zelf land en ‘heerlijkheden’ heeft als leen van Brabant bezit, evenals de heerlijkheid over de stad.¹⁹ Op een later moment hebben de hertog van Brabant en de graaf van Vlaanderen elk een deel van de heerlijkheid van elkaar in leen, waarbij het Vlaamse deel een Luiks achterleen is.²⁰ De schrijver van de *Voortzetting* reflecteert expliciet op de complexe ruimtelijke situatie en de voortdurende wisselingen van overheer als potentiële bron van conflict. Kwaadwillende heren kunnen die immers aangrijpen om een politieke machtsspel te spelen. Niet alleen de versplintering van de heerlijkheid maakt dat de leenrelaties zo onduidelijk worden dat de heren van Grimbergen geen leenhulde meer aan de hertogen willen doen. Ook zijn uitspraken die gedaan worden tijdens bemiddelingen soms voor verschillende interpretatie vatbaar. In een conflict tussen de Berthouts en hertog Hendrik II van Brabant bemiddelt Otto van Gelre, die besluit dat de familie Berthout

---

¹⁷ *Voortzetting*, Boek VI, hoofdstuk XXIII, r. 2559-2568, hoofdstuk XXVII r. 2872-2893.

¹⁸ *Ibid.*, hoofdstuk XXII, r. 2439-2469. De precieze ontwikkeling van leenrelaties is te ingewikkeld hier helemaal uiteen te zetten. Zie daarvoor Avonds en Brokken, ‘Heusden tussen Brabant en Holland’, *passim*.

¹⁹ *Voortzetting*, Boek VI, hoofdstuk XXVII, r. 2854-2870.

²⁰ *Voortzetting*, Boek VI, hoofdstuk XXIX, r. 3393-3512. Beneden volgt een uitgebreidere bespreking van het verdrag van Dendermonde.

alles van Brabant in leen houdt, ‘voor zover het Brabant toebehoort’. Ook deze ambiguïteit is een bron van potentieel conflict.²¹

De schrijver van de *Voortzetting* gebruikt de ingewikkelde ruimtelijke situatie in de heerlijkheid om te betogen dat alleen Brabant rechtsgeldige aanspraken op de heerlijkheid kan maken. Aan het begin van zijn betoog benadrukt hij dat de heren van Grimbergen al vanaf het begin hun gehele land in leen houden van de Brabantse hertog.²² Ook wordt hij niet moe te benadrukken dat de hertogen aanspraak kunnen maken op in ieder geval de helft van de heerlijkheid (vijftien keer in elf hoofdstukken).²³ Zijn aanspraken ondersteunt hij met uitgebreid brononderzoek in het archief van de hertog. Waar mogelijk noemt hij van gesloten overeenkomsten de betreffende oorkonden, met plaats en datum van ondertekening, en bezegeling. Zo noemt hij een overeenkomst waarin hertog Jan II leenman wordt van de bisschop van Luik, voor de helft van de stad Mechelen, in een brief van de zaterdag na Sint-Lucasdag 1300, bezegeld met het zegel van de bisschop.²⁴ Een andere verwijzing is naar de brief waarin Gillis Berthout leenhulde doet aan Jan II, bezegeld (onduidelijk met welk zegel) op Sint-Petrus en Paulusdag 1312. Van een aantal overeenkomsten is de inhoud bijna integraal op rijk gezet, zoals de overeenkomst tussen hertog Godfried III en de kinderen van Wouter Berthout (Wouter en Gerard), of het verdrag van Dendermonde van 31 maart 1337, in ruim honderd regels, waarin de graaf van Vlaanderen en de hertog van Brabant elkaars leenman voor Mechelen worden.²⁵

Het toppunt van de interesse van de schrijver in schriftelijke aanspraken vormt zijn evaluatie van de bewijsvoering over de dispensatie die de graaf Lodewijk van Vlaanderen ontvangt voor een eed die hij gezworen heeft. In de jaren 1340 heeft de Brabantse hertog bijna de hele heerlijkheid verworven. Hij wil het laatste deel kopen van de Vlaamse graaf, maar die heeft eerder gezworen dat hij zijn deel aan Luik zou laten. Om dispensatie van die eed te verkrijgen wordt de Franse koning Filips VI ingeschakeld, die gezanten stuurt naar paus Clemens VI, die vervolgens drie bisschoppen aanschrijft die onderzoek moeten doen naar de mogelijkheid tot dispensatie van Lodewijks eed. Pas nadat vele getuigen gehoord zijn, brieven gestuurd en vergeleken, en de graaf

---

²¹ Ibid., hoofdstuk XXVII, r. 2894-2908.

²² Ibid., hoofdstuk XXII, r. 2380-2381

²³ Namelijk in *ibid.*, hoofdstuk XXII, r. 2439-2469, XXVII, r. 2854-2864, 2929-2934, 2954-2956, 3005-3012, 3088-3106, XXVIII, r. 3171-3181, 3182-3191, 3202-3206, 3211-3215, 3220-3234, 3244-3259, 3305-3310, XXIX, r. 3398-3428 en XXX, r. 3513-3515.

²⁴ Ibid., hoofdstuk XXVII, r. 2999-3004.

²⁵ Ibid., hoofdstuk XXIX, r. 3393-3512. Editie van het verdrag in Willems, *Yeasten II*, p. 441-454. Het verdrag werd echter nooit rechtsgeldig, zie Eersels, ‘Consente’, p. 114.

zijn schriftelijke toestemming in brieven heeft vastgelegd, kan de dispensatie doorgang vinden.²⁶ Niet altijd heeft de informant van de *Voortzetting* de brieven zelf kunnen vinden. De brieven van de graaf Lodewijk – toch een cruciaal bewijsstuk – duidt de schrijver niet nader dan dat ze de grafelijke instemming verlenen, en openen met de gemeenplaats *a tous ceaux qui ces présentes lettres verront*, om toch de schijn van rechtsgeldigheid te wekken.²⁷ In andere gevallen noemt hij als bronnen ‘brieven’ of ‘een leenboek’.²⁸

Het is duidelijk dat de schrijver van de *Voortzetting* veel moeite heeft gedaan om een reconstructie te maken van de juridische aanspraken die Brabant op Mechelen zou hebben. Maar in zijn betoog waarom Mechelen nooit van Brabant afgesplitst had mogen worden zet hij alle zeilen bij om zijn punt te ondersteunen. Hij benadrukt de goede relatie tussen de hertog en de stedelingen. Wanneer de Vlaamse graaf Lodewijk Mechelen wil kopen, vragen de Mechelaars om respijt, en zoeken steun bij de hertog.²⁹ Ook vermeldt hij dat de koop in kwestie niet volgens de juiste procedure zou zijn gesloten, en daarom ongeldig zou zijn (*want hi niet gheschiet en waer | in sulker manieren als daer | toe behoeft met corten worden | metten solempriteiten die boerden | na den rechte daer toe*).³⁰ Ten slotte volgt een natuurlijk argument: Mechelen wordt omsloten door Brabant, en dat zou de hertog al een groter belang en een duidelijker aanspraak op de heerlijkheid geven: *want hi die naeste waer | na den rechte*,

---

²⁶ De *Voortzetting* geeft de volgende details (boek VI, hoofdstuk XXX, XXXII): paus Clemens VI stuurt bullen naar bisschoppen die de prins-bisschop van Luik moeten uithoren over de eed van graaf Vlaanderen (r. 3566-3575). De dispensatie wordt verleend te Avignon op 9 februari 1345. De drie bisschoppen zenden hun bullen naar Luik, waar de bullen, commissiebrieven en de kopie worden gecollationeerd (r. 3605-3625). De bisschoppen doen verder onderzoek ter plaatse, horen getuigen, en concluderen dat ze de dispensatie mogen verlenen (r. 3644-3656). De paus stuurt nog een brief ter bevestiging, na extra brieven van de graaf te hebben gezien (hier geeft de schrijver geen dateringen, r. 3666-3682). De dispensatie geschiedde in Leuven, op 29 juni 1346. De graaf van Vlaanderen draagt Mechelen op aan Hendrik van Limburg, zoon van Jan III, eerst in brieven van koning Filips van Frankrijk (door hem bezegeld in Vermandois in juni 1347 (r. 3775-3781).

²⁷ *Ibid.*, hoofdstuk XXXII, r. 3788. In het Nederlands zou de formule luiden als ‘aan allen die deze brieven zullen zien of horen lezen, saluut’.

²⁸ Zo heeft de schrijver in een leenboek gezien dat graaf Willem van Holland leenman wordt van Jan III, en belooft in Mechelen te doen wat hertog en zijn raad gebieden, (*ibid.*, hoofdstuk XXVIII, r. 3165-3166), en in brieven dat Lodewijk van Vlaanderen leenman van de kerk (Luik) wordt (r. 3241-3242).

²⁹ *Alst dier stad dus hardelec stoet | van Mechelen, schichte si metter spoet | aen hertogbe Janne met clagen groot | om hulpe ende troest te harer noot | baden si met herten seere*, *ibid.*, hoofdstuk XXVIII, r. 3295-3299.

³⁰ *Ibid.*, hoofdstuk XXVIII, r. 3333-3337.

*ghemerct, des sijt ghewes | dat Mechelen uut Brabant comen es | ende al omme gelegen, aen elcken kant | binnen den palen van brabant.*³¹

De grote nadruk die de schrijver van de *Voortzetting* legt op schriftelijke bewijsvoering en de moeite die hij in de reconstructie heeft gestoken laten zien dat het voor hem duidelijk is: Brabant heeft de sterkste juridische aanspraken op de heerlijkheid, stevig verankerd in schriftelijke documentatie. Hij kan de uiteindelijke gang van zaken dan ook niet verkroppen. Door een moedwillig onjuiste interpretatie van de ingewikkelde ruimtelijke situatie hebben eerdere heren onterechte claims op de heerlijkheid gedaan, en de uiteindelijke afloop van het conflict is nog erger. Precies wanneer alle juridische stappen voltooid zijn waardoor Mechelen in Brabant geïncorporeerd is, sterft Jan III (1355). De Vlaamse graaf Lodewijk van Male, eerst nog content met de eerdere regeling, claimt nu voor zijn vrouw Margaretha van Brabant – dochter van Jan III – een stuk van Brabant als deel van de erfenis, *uutnemend groot*.³² Als de nieuwe hertog Wenceslas zich, terecht, verzet, start Lodewijk een oorlog. Mechelen laat zich makkelijk omkopen, doordat Lodewijk de stad de stapels, vrije doorvaart op de Schelde voor Antwerpen en bescherming in het vooruitzicht stelt, tot irritatie van de schrijver. Na bemiddeling door graaf Willem V van Holland en Henegouwen verkrijgt Lodewijk alsnog zijn begeerde Mechelen. *Niet om enichs rechts wille*, maar als compensatie voor de geleden schade in de oorlog die hij zelf begonnen was, zoals de schrijver verzucht.³³

De episode werpt een interessant licht op het perspectief van de *Voortzetting* op de vormgeving van het hertogdom als ruimte. De schrijver is zeer gevoelig voor de heterogene samenstelling van een heerlijkheid. Op verschillende momenten noemt hij dat het gezag over de twee helften van de stad verschillend is geregeld, maakt hij een onderscheid tussen de helften van de stad en het land en tussen de allodiale heerlijkheid en de heerweg, die een leen van de Roomskoningen is. Bovendien definieert hij de heerlijkheid niet alleen in ruimtelijke termen, maar ook in niet-ruimtelijke. Zijn meest uitgebreide omschrijving omvat rechten en heerlijkheden, renten, vruchtgebruik, en inkomsten als vervallen en ‘opkomingen’.³⁴ De schrijver ziet dat die ingewikkelde situatie gemakkelijk tot problemen kan leiden als heren de ambigue situatie naar eigen inzicht beginnen te interpreteren. Voor hem is het duidelijk dat de uiteindelijke aanspraken op een heerlijkheid of gebied gebaseerd moeten zijn op solide schriftelijke juridische bewijsvoering, maar hij stelt ook vast

---

³¹ Door dat gegeven heeft de hertog belang in het ongeldig verklaren van de koop door de Vlaamse graaf, *ibid.*, hoofdstuk XVIII, r. 3320-3324.

³² *Ibid.*, hoofdstuk XXXIII, r. 3789-3794, 3801-3808, 3815-3854.

³³ *niet om enichs rechts wille... mer voer die cost bi hem gedaen in sinen vorseiden orlogen*, *ibid.*, hoofdstuk XXXIII, r. 3884-3887.

³⁴ Dit past bij de manier waarop oorkonden spreken over ruimte. Zij noemen vaak ook de verschillende ruimtelijke en niet-ruimtelijke delen waaruit heerlijkheden bestaan.

dat de kracht van geschreven documentatie niet altijd toereikend is en dat degene die het recht aan zijn zijde heeft dat niet altijd krijgt. Wanneer de Brabantse hertogen hun gezag over de heerlijkheid gewapenderhand verkrijgen, benadrukt hij daarom steeds dat zij niet de agressie begonnen. Telkens noemt hij dat er na afloop van een conflict goede leenbanden bestendig worden, wat moet getuigen van de instemming van beide zijden. Na zijn bespreking van het bovengenoemde leenconflict tussen de Berthouts en Hendrik II vermeldt de schrijver bijvoorbeeld dat Wouter Berthout een trouwe vazal en raadsman van hertog Jan I (r. 1267-1294) wordt; hij sterft in hertogelijke dienst in de slag bij Woeringen in 1288.³⁵ Ook stedelingen zelf spelen een rol: de Mechelaars laten zich door Lodewijk makkelijk omkopen, als die hen de stapels, vrije doorvaart voor Antwerpen en bescherming belooft: ze geven zich over *sonder slach ocht stoot*. In de weerbarstige praktijk van alledag kunnen sterke heren door machtspolitiek te bedrijven zich toe-eigenen wat zij vinden dat hen toekomt, in weerwil van de wettelijke juridische verhoudingen. De schrijver van de *Voortzetting* erkent daarmee niet alleen het samengestelde karakter van het hertogdom, maar bevestigt ook dat de constructie van Brabant als hertogdom voor een groot deel berust op onofficiële strategieën.

3.1.2 *Geschiedenis beschrijven. De Voortzetting, Boendale en de aanspraken op het Land van Heusden*

De gevoeligheid van de schrijver van de *Voortzetting* voor de spanning tussen geschreven recht en machtspraktijk wordt eveneens duidelijk in zijn reflectie op het verlies van het Land van Heusden. Ook hier houdt de schrijver de bij zijn publiek bekend veronderstelde historie kritisch tegen het licht van de schriftelijke documentatie. Boze tongen beweren, zo schrijft hij, dat graaf Willem V van Holland en Henegouwen na het sluiten van het akkoord dat hij bemiddelde in de afwikkeling van de successieoorlog aanspraak zou hebben gemaakt op het Land van Heusden. Dit kan in de ogen van de schrijver echter niet het geval zijn; dan had het zeker in de bij die gelegenheid opgestelde charters moeten staan, en daar is het niet te vinden – maar, stelt hij, men pleegt nu eenmaal af te gaan (zelfs in claims over land) op het woord dat rondzingt, eerder dan op de brieven.³⁶ Voor de schrijver is het echter duidelijk dat Heusden bij Brabant hoort – Johanna en Wenceslas hadden bij hun Blijde Intrede immers gezworen dat alle Overmase gebieden en Heusden bezet zouden worden met een Brabander, en dat de open huizen van de hertog open zouden

---

³⁵ Ibid., hoofdstuk XXVII, r. 2953-2966.

³⁶ Ibid., hoofdstuk XX, r. 2153-2170.

blijven.³⁷ De *Voortzetting* stelt zich ten doel de geschiedschrijving aan te scherpen, omdat die de basis vormt van ideeën over het land: *ende om dat eneghe coroniken | dat niet soe claer en laten bliken | waer uut dat ierst oorspronc nam | soe salict u met corter talen | met claerder waerheit hier verhalen.*³⁸

In het vervolg doet de schrijver zijn best om duidelijk te maken dat de Brabantse hertogen Heusden zelf hebben verworven, aan de hand van juridische documentatie en zijn eigen redeneringen. De oorsprong van de vererving wordt echter niet helemaal duidelijk. Vlak na het hertrouwen van hertog Jan I in 1273 met Margaretha van Dampierre, dochter van de graaf van Vlaanderen, zou een conflict zijn ontstaan tussen de stad Den Bosch en Jan van Heusden. De hertog stuurde zijn drossaard op Heusden af, die de stad belegerde. Jan van Heusden zocht steun bij de graaf van Holland, waarop de hertog zelf naar Heusden toog; dit boezemde de bezetters van de burcht zoveel angst in, dat ze van de burcht wegluchtten, *als musschen voor den sperware.*³⁹ De hertog kon zonder enige moeite *Hosden, borch, stat ende lant* bezetten, dat hij toen de rust was weergekeerd, aan de heer van Heusden in leen gaf. De heer werd vervolgens een trouwe vazal van Jan I, die hem diende in de slag bij Woeringen (een inmiddels bekende trope), *wat beschreven steet | ter plaetsen die ic daer af weet* – de schrijver hint naar schriftelijk bewijs, maar de lezer moet het maar van hem aannemen.⁴⁰

Jarenlang hadden de hertogen en heren van Heusden een rustige verstandhouding, totdat ten tijde van de regering van Jan III een zekere Jan van Schaffenberg aanspraak kwam maken op de stad, de burcht en het Land van Heuden, omdat zijn vrouw die zou hebben geërfd. Toen hij zijn leenhulde in Brussel wilde doen maar de hertog hem die weigerde, keerde hij spoorlags naar de graaf van Holland, en verkocht hem ‘zijn’ goederen in Heusden – dit was graaf Willem III van Holland en Zeeland, de grootvader van Willem V die het verdrag van Aat van 1357 sloot. Een lange oorlog volgde, die werd beslecht door een *parlement*, waarbij *tland van Hosden, met al der rente, wort toegeseid, boch ende lant, den hertoge Jan van Brabant*. De schrijver maakt echter niet duidelijk waarom. Meer schermutselingen volgden, Jan van Schaffenberg verbrandde Turnhout (*als men dat vindt bescreven claer*), maar een nieuw verdrag werd gesloten, waarin besloten werd dat Jan van Brabant stad, burcht en land behouden zou, en dat Jan van Schaffenberg er een aantal erfrenten op zou

---

³⁷ Ibid., hoofdstuk XX, r. 2174-2198. Dat hadden ze inderdaad: Van Bragt, *Blijde inkomst*, p. 97 art. 4, vgl. Vrancken, *Blijde inkomsten*, bijlage 2 art. 4.

³⁸ *Voortzetting*, boek VI, hoofdstuk XX, r. 2199-2204.

³⁹ Ibid., hoofdstuk XXI, r. 2211-2256. Volgens Avonds en Brokken, ‘Heusden tussen Brabant en Holland’, p. 14 dateert dit conflict van 1279.

⁴⁰ *Voortzetting*, VI, hoofdstuk XXI, r. 2267-2274. Of hij werkelijk aan Brabantse zijde vocht is onduidelijk, zie Avonds en Brokken, ‘Heusden tussen Brabant en Holland’, p. 17n50.

mogen houden. De hertog gaf *segbele ende brieve*, en behield zo het Land van Heusden.⁴¹ Concluderend, aldus de schrijver, was het duidelijk dat het Land van Heusden bij Brabant hoorde, als Willem V van Holland er in 1357 geen aanspraak op had gemaakt wegens de zogenaamde koop van zijn ‘oude vader’ – die illegitiem was in de ogen van de schrijver van de *Voortzetting*.⁴²

Wederom is duidelijk dat de schrijver van de *Voortzetting* zijn aanspraken – of die van de hertog – op het gebied probeert te ondersteunen met geschreven bewijs. Al is de bewijsvoering hier en daar wat dun, steeds noemt hij toch brieven en zegels om een schijn van rechtsgeldigheid te wekken. Hij reflecteert expliciet op het feit dat aanspraken op een land niet altijd gebaseerd zijn op rechtsdocumenten, maar dat er ook ideeën kunnen postvatten in het collectief geheugen (of verhalen die algemeen verteld worden) op basis waarvan bepaalde aanspraken gedaan worden, of verlies van gebied voor lief genomen. Hij probeert in zijn geschiedschrijving expliciet die verkeerde historische ideeën recht te zetten omdat die elders niet zo duidelijk beschreven staan. De schrijver is bovendien gevoelig voor de verschillende samenstellende delen van de heerlijkheid – steeds vermeldt hij burcht, stad en land, alsof het om verschillende dingen gaat. De significantie van die driedeling wordt in zijn betoog niet helemaal duidelijk, maar is bij nadere bestudering een relict van de strategie van verwerving van het Land van Heusden door de Brabantse hertogen, die in werkelijkheid een stuk ingewikkelder lag.

Inderdaad had Jan van Schaffenberg in 1317 geprobeerd het Land van Heusden in leen op te dragen aan de Brabantse hertog, omdat hij getrouwd was met de dochter van Jan IV van Heusden, die een jaar eerder overleden was en alleen een minderjarige erfgenaam had achtergelaten (Jan V). Toen de Brabantse hertog weigerde, keerde Van Schaffenberg woedend om en reed spoorlags naar graaf Willem III van Holland om hem Heusden te verkopen. Van Schaffenberg was echter niet de enige die aanspraken op Heusden kon maken, en zijn claims waren ook niet de sterkste. Voor Jan V waren op 13 januari 1317 twee voogden aangesteld: Jan van Elshout en Gerard van Hoorne. Zij probeerden eveneens het gezag over Heusden naar zich toe te trekken. Op 27 juli 1317 verkocht Van Elshout zonder overleg met de familie de burcht van Heusden aan hertog Jan III van Brabant, die hem vervolgens aanstelde als kasteelheer. De familie van Heusden moet dit hebben opgevat als usurpatie van familiebezit: terwijl zij de stad en het Land van Heusden in leen hielden van de graven van Kleef, was de burcht hun allodiale goed. Ook de Brabantse hertog moet zich bewust zijn geweest van de achterbaksheid van zijn zet, want hij bewees Jan van Elshout een wederdienst: op

---

⁴¹ *Voortzetting*, boek VI, hoofdstuk XXI, r. 2281-2329 (bezegelde brieven in r. 2326).

⁴² *Ibid.*, hoofdstuk XXI, r. 2345-2352.

de dag dat hij hem kasteelheer van Heusden maakte, stelde hij hem ook aan als schout van Tiel.⁴³ Het was dus niet verwonderlijk dat Jan van Schaffenberg, toen hij in het najaar van 1317 bij de hertog arriveerde, het gevoel kreeg bedonderd te zijn.

De driedeling tussen burcht, stad en Land van Heusden was cruciaal in de verwerving van de Brabants hertogen van de heerlijkheid, maar wordt door de schrijver van de *Voortzetting* enigszins vereenvoudigd, al klinkt de echo wel door. Interessant is dat zijn voorganger – Jan van Boendale, wiens *Yeeften* hij continueert (was dit de kroniek die het niet zo duidelijk stelde?) – ook aandacht besteedt aan de verwerving van Heusden door de hertogen. Bij Boendale wordt de significantie van de verschillende samenstellende delen van het Land van Heusden echter al evenmin duidelijk. Boendale verhaalt hoe Jan van Schaffenberg aanspraak maakt op stad en Land van Heusden, die de hertog hem botweg ontzegt.⁴⁴ Boendale handhaaft het spreken over burcht, stad en land. Hij betoogt dat de burcht in ieder geval een ‘open huis’ van de hertog was, waar de hertog in noodsituaties zijn intrek kon nemen, maar noemt er in één adem bij dat zijn *ouder vader* (grootvader Jan I) burcht, stad en land veroverd had, en dat het hele Land van Heusden daarom een Brabants leen was.⁴⁵ De aanspraken van de graaf van Holland onderbouwt hij niet, maar formuleert hij als een ontkenning van die van de hertog.⁴⁶ Net als in de reconstructie van de *Voortzetting* volgt hier een *parlement*, maar de argumentaties worden niet meer genoemd, want de zaak was volgens Boendale al afgedaan.⁴⁷

De veertiende-eeuwer Boendale besteedt minder aandacht aan het bestaan van (al dan niet hypothetische) schriftelijke bewijsstukken dan de vijftiende-eeuwse *Voortzetting*. Voor Boendale de strijd om Heusden een kwestie van claims van de ene partij tegen die van de andere, die een ontknoping vindt in een gewapende uitputtingsslag, die de graaf van Holland verliest wegens gebrek aan geld en manschappen. De sterkste partij wint, en kan een rechtsgeldige aanspraak maken – een dergelijk argument is voor de *Voortzetting* onvoldoende en moet ondersteund worden met breder bewijs. Beide versies kunnen opgevat worden als een herziening van ‘populaire ideeën’ over degene

---

⁴³ Avonds en Brokken, ‘Heusden tussen Brabant en Holland’, p. 31-32. Binnen de familie van Heusden ontstond bezorgdheid over de voogdijschap, en de moeder van Jan V (Armgard van Kranendonk) zocht al in maart 1317 steun bij verscheidene andere familieleden om haar zoon van Jan van Elshout te scheiden. Dit was vergeefs en Jan zette zijn eigen politiek door.

⁴⁴ Boendale, *Yeeften*, boek V, hoofdstuk 16, r. 1312-1323.

⁴⁵ Ibid., hoofdstuk 16, r. 1346-1351.

⁴⁶ Ibid., boek V, hoofdstuk 16, r. 1353-1356.

⁴⁷ *ens hem twint en was te bat | es hi te parlamente comen daer hi af hadde luttel vromen | want stat, borch ende lant | wart den grave al ontcant*, ibid., hoofdstuk 16, r. 1380-1384.

aan wie Heusden eigenlijk toebehoort. De *Voortzetting* stelt dit zich zelfs expliciet ten doel, en probeert het verhaal op te poetsen met referenties aan geschreven bewijs, hoewel die de moderne lezer misschien niet altijd overtuigen.

In zowel het verslag van de *Yeeften* als van de *Voortzetting* blijft er echter onduidelijkheid bestaan over basis voor de Brabantse aanspraken op Heusden. In hun verwerving van Heusden maken de Brabantse hertog en Jan van Elshout gebruik van de complexe ruimtelijke situatie om macht over de heerlijkheid te verwerven. De kroniekschrijvers gaan hier enigszins aan voorbij, en stellen de zaken eenduidiger voor dan ze in werkelijkheid zijn. Enerzijds geven beiden blijk van het feit dat het land bestaat uit de verschillende elementen van burcht, stad en land – inderdaad de basis van het historische conflict – anderzijds is het voor hen beiden duidelijk dat de burcht een open huis is van de hertog, en moet dat volgens hen uiteindelijk betekenen dat de stad en het Land van Heusden eveneens toevallen aan de hertog van Brabant. De ingewikkelde werkelijkheid wordt in beide versies bewust enigszins gesimplificeerd, zij het met verwijzing naar gewapende strijd, *parlementen* en rechtsbronnen als ondersteuning van de Brabantse argumenten, om de Brabantse aanspraken op Heusden te ondersteunen. In werkelijkheid was de zaak een stuk minder eenduidig. De spanningen tussen Heusden en Den Bosch bleven voortduren, zoals de grensconflicten besproken in het vorige hoofdstuk aantoonde. Ook het feit dat de schrijver van de *Voortzetting* de episode uitgebreid bespreekt, geeft aan dat hij zelf onvrede met de situatie had, en dat die waarschijnlijk nog steeds leefde bij zijn geïntendeerde lezerspubliek.

3.1.3 Reflecties op het hertogdom als heterogene maar samenhangende ruimte

Contemporaine kronieken reflecteren in hun bespreking van verloren gebiedsdelen en argumentaties van de Brabantse aanspraken expliciet op de samengesteldheid van de ruimtes – de heerlijkheden in dit geval. De ruimtelijke situatie is soms ambigu, maar kan door belanghebbenden naar hun hand worden gezet om gebieden en gezag te veroveren. De interesse in de samenstelling van ruimte en de interpretatie daarvan door machthebbers om hun aanspraken te ondersteunen komt echter niet alleen naar voren op het niveau van individuele heerlijkheden. Die komt ook voor op het niveau van het hertogdom zelf, zoals duidelijk wordt in de reflectie op ruimte in de beschrijving van Boendale en de *Voortzetting* van twee laatste historische episodes.

Een eerste episode betreft een ogenschijnlijk vrij onbeduidende gebeurtenis, die Boendale aangrijpt om de veronderstelde soevereiniteit van zijn hertog te benadrukken. Het geval heeft een oorsprong buiten Brabant. In 1331 ontstond een conflict tussen de Franse koning Filips VI (r. 1328-1350) en de edelman Robrecht van Artesië (1287-1342). Robrecht had bij het overlijden van zijn grootvader

in 1302 gehoopt aanspraak te kunnen maken op het graafschap Artesië, dat echter door erfrechtelijke bepalingen toeviel aan zijn tante Mahaut. Ondanks juridische betwistingen en talloze intriges, slaagde Robrecht er niet in de grafelijke titel te bemachtigen. Om het lot te helpen, liet Robrecht na de dood van zijn tante in 1329 de roemruchte Johanna van Divion juridische documenten vervalsen die zijn gelijk moesten bewijzen. Maar het bedrog kwam uit, Johanna werd tot de brandstapel veroordeeld en Robrecht vluchtte, eerst naar Luik, daarna naar de hertog van Brabant, zijn aangetrouwde neef. Die ontving hem met open armen, zeer tegen de zin van de Franse koning. Filips sommeerde Jan dan ook Robrecht uit te leveren.⁴⁸ Boendale grijpt het geval aan om uiteen te zetten waarom dat niet nodig is. In een vlammend betoog schrijft hij dat de hertog aan niemand hoeft te gehoorzamen. De basis van de macht van de hertog ligt in het bezit van eigen land: *Brabant es sijn eigen lant | alse verre als duert trechte Brabant*.⁴⁹ Het ‘rechte Brabant’, te weten de oudste delen van het hertogdom ten zuiden van de Demer, is zijn vrij eigen goed (rond Leuven, Brussel en Nijvel, in de ogen van Boendale). Weliswaar zijn er andere gebieden in het oosten en noorden van zijn hertogdom die de hertog in leen houdt, maar dat zijn lenen van de Duitse keizer. Van de koning van Frankrijk houdt hij geen *oert* (strook land). In Boendales eigen woorden: *sijn ander lant, oest ende noert | hout hi van den keiser voert | ende van Vrancrike niet een oert*.⁵⁰

In de historische context is Boendales uiteenzetting niet slechts een theoretische beschouwing. Gelegen tussen het Heilige Roomse Rijk en het Franse koninkrijk, was Brabant altijd een potentiële speelbal van vorsten die aanspraken op het hertogdom konden maken. Nog in de jaren 1315-1316 had de Franse koning de jonge hertog Jan III onder druk gezet om hem leenhulde te bewijzen. Brussel ging akkoord met de Franse eisen, Leuven twijfelde; alleen Antwerpen verzette zich.⁵¹ Een paar decennia later is de positie van de Brabantse hertog echter onbetwist, en Boendale doet er nog een schepje bovenop. Hij stelt zich expansief op: in zijn beschrijving van Brabant, geeft hij bewust geen grenzen aan (*die rechte pael es mi onbekent*).⁵² Hij borduurt voort op de metafoor van feodale leenrelaties, door te stellen dat de hertog leenman is van niemand dan God zelf (net als de heren van Grimbergen in de *Voortzetting*), en dat hij kan opstaan tegen de groten der aarde. Hij opent

---

⁴⁸ De rechtszaak van Robrecht van Artesië is een van de best gedocumenteerde uit de Franse Middeleeuwse geschiedenis. Verscheidene kroniekschrijvers, onder wie Jean le Bel en Jean Froissart, reflecteerden op het conflict tussen Robrecht en Filips VI, en het werd door Franse tijdgenoten gezien als een belangrijke aanleiding voor de Honderdjarige oorlog, zie Sample, ‘Mortal Enemy’, *passim* en id., ‘The Deceived’, *passim*.

⁴⁹ Boendale, *Yeasten*, boek V, hoofdstuk 24, r. 2237-2238.

⁵⁰ Ibid., hoofdstuk 24, r. 2247-2249.

⁵¹ Avonds, *Brabant, Politieke krisissen*, p. 63-67.

⁵² Boendale, *Yeasten*, boek V, hoofdstuk 24, r. 2244.

voor zijn politiek-dissidente oom zelfs zijn *hertoechrike*.⁵³ Rijm dwang speelt bij de keuze voor dat woord een rol (door *maechelike* in de voorgaande regel), maar de parallelle met *Vranerike* komt Boendale goed uit: met dit woord kan hij eens te meer de gelijkwaardigheid tussen de twee vorstendommen benadrukken, en daarmee tussen de twee heersers. Het is een vrij onbeduidend voorval, maar Boendale grijpt het aan om de macht van zijn vorst te onderstrepen. En passant drukt de schrijver ideeën uit over het samengestelde karakter van het hertogdom. Dit gegeven zit Boendale niet in de weg maar is zelfs een argument om de macht van de hertog te benadrukken. Het toont aan hoezeer de samengesteldheid van het hertogdom voor kroniekschrijvers en hun publiek een realiteit was en geen onnavolgbare theoretische abstractie.

Die realiteit en reflectie op het samengestelde karakter van het hertogdom als machtsbasis voor de hertog, wordt evenzeer duidelijk in een laatste voorbeeld, eveneens uit de dagelijkse praktijk gegrepen. In de jaren tien van de vijftiende eeuw raakten de Staten van Brabant verwickeld in een conflict met Roomskoning Sigismund over de zelfstandige status van Brabant als hertogdom. Hertog Antoon van Bourgondië was in 1415 overleden op het slagveld van Azincourt (de Franse koning te hulp komend tegen Engelsen), en voor de zoveelste keer bevond het hertogdom zich in een successiecrisis: opvolger Jan IV was minderjarig. Sigismund nam de gelegenheid te baat om een claim te leggen op het hertogdom, passend in de strategie die de Roomskoningen al langer voerden (en tot in de jaren 1430 zouden blijven voeren).⁵⁴ Sigismund betoogde dat hij alleen aanspraak op het hertogdom kon maken, omdat Antoon het nooit via zijn moeder had mogen erven: het hertogdom kon als Duits leen volgens de Roomskoning niet door vrouwen worden geërfd, maar moest vervallen aan de rechtmatige leenheer.

Sigismunds argumentatie was wankel en tegenstrijdig, maar de Staten van Brabant ontwikkelden nog een argument ter ondersteuning voor hun eigen aanspraak op het hertogdom.⁵⁵ Dit argument was geworteld in de heterogene samenstelling van Brabant. Raadsheren van Jan zonder Vrees schreven in een notitie bedoeld voor de raadsheren van Jan IV dat het hertogdom weliswaar voor een deel een leen was van de Roomskoning, maar dat het geen ondeelbaar geheel was. De tol, koninklijke wegen, de munt, een deel van het Zoniënwoud en het markgraafschap Antwerpen

---

⁵³ Ibid., r. 2224.

⁵⁴ Stein, *Politiek en historiografie*, p. 180-182, over hoe reëel de kansen van Sigismund waren, en de reactie van Brabanders en Bourgondiërs.

⁵⁵ Antoon erfde Brabant via zijn moeder Margaretha van Male, wier moeder Margaretha van Brabant een zus van Johanna van Brabant was. Zoals Uytbrouck stelde, hield het argument van Sigismund impliciet in dat Johanna zelf het hertogdom nooit had mogen erven, wat ook de basis onder zijn eigen claims ondergroef, *Gouvernement du duché I*, p. 13. Voor de bredere Bourgondische context, zie Stein, 'Vreemde vorsten', p. 162-163.

waren misschien lenen waar de Roomskoning aanspraak op kon maken. De hertogen bezaten echter ook een eigen machtsbasis in hun vrij eigen goed, te weten in ieder geval de steden Leuven, Brussel, Den Bosch, Tienen, Zoutleeuw, ‘en vele andere goede steden van Brabant’, en andere goederen, renten en inkomsten. De raadsheren van Filips de Goede zouden bij diens aantreden in 1430 deze argumenten nog herhalen tegen dezelfde Sigismund.⁵⁶ De noodzaak voor het opstellen van deze argumentatie valt te betwisten – de aanspraken van de Roomskoning waren niet de sterkste, en hij vond geen steun bij de andere vorsten die hij wel zocht. Toch werd ook dit argument becommentarieerd door kroniekschrijvers. Zo nam de *Alder Excellenste Cronike*, die werd uitgegeven tegen het eind van de vijftiende eeuw (1498), het zelfs nog over. De kroniek stelt expliciet dat dat de hertogen *dat markgraefschap van Rijen, ende also die sommige seggen die ghemeyn strate* van de keizer in leen houden, maar *Louen, Bruessel, sbertogenbossche, Thienen ende Leeuwe, met veele andere alloy plecken ende goeden in Brabant werden gherekent voor des hertogen alloy ende eygen goet*.⁵⁷ Hoewel de oorsprong van dit argument niet helemaal duidelijk is, is het intrigerend dat het zijn weg heeft gevonden naar de *Cronike*. Het toont aan dat de notitie van de juristen van Jan zonder Vrees niet maar een incidentele abstractie was, maar gebaseerd op ideeën die breder de ronde deden en invoelbaar waren voor het geïntendeerde publiek van de kroniek nog aan het einde van de vijftiende eeuw.

In de beeldvorming van Brabanders in de veertiende en vijftiende eeuw over Brabant als een samenhangende ruimte, liepen verschillende ideeën over de ruimte door elkaar. Enerzijds baseerden tijdgenoten hun ideeën op juridische argumentaties, anderzijds ook op hun handelen in de dagelijkse praktijk. In conflicten deden hertogen en heren claims, stuurden ze brieven en zochten ze geschreven bewijsstukken, maar de uiteindelijke vormgeving van het hertogdom was de uitkomst van een dynamisch proces van interpretatie door betrokkenen. Leenbanden, charters, ideeën van stedelingen, ideeën in de collectieve herinnering tegenover geschiedschrijving functioneerden alle als basis voor ruimtelijke claims. Opvallend genoeg was de heterogene samenstelling van het hertogdom voor tijdgenoten geen oneffenheid die gladgestreken moest worden, maar zelfs de basis voor de integriteit en interne samenhang ervan. Zulke ideeën ontwikkelden tijdgenoten niet alleen op het niveau van vorstendom en betwiste gebiedsdelen, maar ook voor gebieden die zonder twijfel

---

⁵⁶ Uyttebrouck, *Gouvernement du duché* I, p. 14-15. In de jaren 1390 had Filips de Stoute al jegens de Staten van Brabant betoogd dat het hertogdom geen monolithisch blok was, om te beargumenteren dat zijn vrouw Margaretha van Male erfgename van haar tante Johanna voor Brabant was. Merk op dat ook hier ruimtelijke en niet-ruimtelijke elementen door elkaar lopen bij de definitie van het hertogdom: steden, wegen, maar ook munten en tollens. De term ‘markgraafschap’ had ook niet de eng-ruimtelijke betekenis die het in ons taalgebruik vaak heeft, zal beneden worden betoogd.

⁵⁷ *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk LVII, f. 162v.

deel uitmaakten van het hertogdom. Ze ontstonden in de rechtspraktijk van alledag, en werden eveneens kritisch tegen het licht gehouden door kroniekschrijvers.

3.2 De constructie van het markgraafschap Antwerpen als homogene juridische ruimte

Zoals het hertogdom een samengestelde juridische ruimte was, waren de verschillende onderdelen ervan dat ook. Voor machthebbers als heren en stedelijke magistraten, maar ook voor inwoners van het hertogdom, was de ruimtelijke situatie in een heerlijkheid of meierij complex en gelaagd, waardoor gemakkelijk conflicten konden ontstaan. Zulke conflicten over ruimte gingen vaak over de definitie van jurisdictie, die tijdgenoten zoals uiteengezet op verschillende manieren definieerden. In het eerste hoofdstuk is al besproken hoe Mechelen een ruimtelijk idee als de 'landen van divisie' in kon zetten in haar strijd met Brussel over de uitoefening van jurisdictie over heerlijkheden die Brussel tot haar ammanie rekende. In het vorige hoofdstuk is besproken hoe de stad Brussel regelmatig in conflict kwam met het woudgerecht en lokale heren over de berechting van Brusselse (buiten)poorters. Deze conflicten zijn in te kaderen in een bredere ontwikkeling in de vijftiende eeuw waarin voornamelijk de drie grote steden, Leuven, Brussel en Antwerpen, probeerden de rechtsmacht over hun achterland zoveel mogelijk uit te breiden. Zij deden dit onder andere door de uitvoering van hun schepenbrieven – contracten gesloten voor de stedelijke schepenbank – proactief te handhaven, verbanningen zo wijd mogelijk op te leggen, en door de rechten van hun buitenpoorters te beschermen, ook in andere steden en heerlijke gebieden. Die bevoegdheden waren niet voor alle steden hetzelfde. Zo mochten Brussel en Leuven verbanningen opleggen in heel Brabant, maar Antwerpen mocht dat bijvoorbeeld niet.

In het onderzoek naar de manier waarop deze steden hun rechtsmacht uitbreidden, hebben historici vooral aandacht besteed aan de strategieën van Leuven en Brussel. De centrale vraag die zij zich stelden was of die steden daarbij imperialistisch te werk gingen, of eerder hun eigen rechten en die van hun poorters probeerden te beschermen.⁵⁸ Naar de strategieën van Antwerpen is echter minder onderzoek verricht, hoewel die om verschillende redenen belangwekkend zijn. Ten eerste was Antwerpen in de vijftiende eeuw een opkomende stad in het hertogdom, die uitdrukkelijk een vergelijkbare politieke positie probeerde te verwerven met die van Leuven en Brussel – een positie

---

⁵⁸ Over de strategieën van Leuven, Brussel, Antwerpen en Den Bosch, zie respectievelijk (in wisselende mate van detail), Van Uytven, 'Imperialisme', Godding, 'Impérialisme', Bousse, 'Verhoudingen' en Coopmans, 'Rechtsverhoudingen'. De praktische uitwerking van het recht tot verbannen uit Brabant leidde wel tot discussies heerlijkheden met hoge jurisdictie ook onder dit recht vielen, zie bijvoorbeeld de discussie tussen Brussel en Mechelen over Grimbergen en de landen van divisie in hoofdstuk 1.4 en 2.2.

die recht deed aan haar sociaaleconomische ontwikkeling. Daarnaast was Antwerpen de belangrijkste hertogelijke stad van het markgraafschap, dat in het hertogdom als leen van de Roomskoningen een bijzondere status had. Ten slotte reflecteerde de Antwerpse stedelijke magistraat in zijn pogingen om grotere invloed over het achterland te verwerven expliciet op de ruimtelijke verhouding tussen stad en markgraafschap, en op de juridisch-ruimtelijke definitie van het markgraafschap.

Het tweede deel van dit hoofdstuk betoogt dat Antwerpen probeerde het markgraafschap te definiëren als een homogene jurisdictie, om op die manier haar machtsrelaties ten aanzien van de heren van Breda en Bergen op Zoom, en de steden Leuven en Brussel opnieuw vorm te geven. Hiertoe zette de stad een breed scala aan officiële en onofficiële strategieën in, en maakte ze gebruik van de ruimtelijke ambiguïteit die ze juist probeerde te bestrijden. Haar interpretatie van het markgraafschap kon echter niet zonder meer op steun rekenen van de Raad en de Staten van Brabant. Een analyse van de jurisdictieconflicten biedt daarom eveneens inzicht in de manier waarop tijdgenoten ideeën ontwikkelden over ruimte, en in de manier waarop zij die in onderhandeling met elkaar vormgaven.

3.2.1 De aparte status van het markgraafschap in Brabant

Van oudsher speelde het markgraafschap een belangrijke rol in het Brabants ruimtelijk bewustzijn. De hertogen van Brabant voerden de titel ‘markgraaf van het Heilige Roomse Rijk’ op een prominente plaats in hun titulatuur, wat door de Bourgondische hertogen vanaf 1430 werd overgenomen.⁵⁹ De oorsprong van het markgraafschap ging ver terug, zoals in het eerste hoofdstuk is aangestipt (1.2.1). Het was een van de militaire ‘districten’ die door Roomskoningen Otto I en Otto II aan het einde van de tiende eeuw werden gesticht, ter verdediging van de grenzen van het Heilige Roomse Rijk. Het markgraafschap Antwerpen had specifiek als doel de verdediging van de Schelde, die sinds het Verdrag van Ribemont (880) de officiële – zij het niet altijd de praktische – grens vormde tussen het Rijk en de landen van de Franse koningen.⁶⁰ Op 13 mei 1106 verwierf graaf Godfried I van Leuven, voorvader van de Brabantse hertogen, het markgraafschap samen met de hertogelijke waardigheid van Nederlotharingen. Zo verkreeg hij Antwerpen met haar

---

⁵⁹ Vrancken, *Blijde inkomsten*, p. 313. Mario Damen heeft de titulatuur van de Brabantse en Bourgondische vorsten in een aantal lezingen geanalyseerd als een gelaagde configuratie van titels die niet verwezen naar concreet gedefinieerde begrensde ruimtes (*bounded spaces*). Dit komt eveneens tot uitdrukking in heraldische representaties van die titels, Damen en Meer, ‘Heraldry and Territory’.

⁶⁰ De Schelde was in de praktijk niet altijd een harde grens, zie bijvoorbeeld Bousse, ‘Verhoudingen’, p. 141.

burcht. De eigenlijke incorporatie van het Antwerpse achterland verliep meer geleidelijk; zo werd Turnhout pas helemaal in Brabant geïntegreerd tegen het eind van de twaalfde eeuw, en Herentals pas in 1209. Antwerpen bleef in het hertogdom een eigen positie houden: de stad verspreidde eigen munten in het achterland, en ook haar eigen stadsrecht, terwijl de rest van het hertogdom grotendeels het Leuvense recht volgde.⁶¹ Veertiende- en vijftiende-eeuwse kroniekschrijvers noemden het markgraafschap steevast als een belangrijk onderdeel van de bezittingen van de Brabantse hertogen, en onderstreepten de verbondenheid tussen de stad Antwerpen, de rivier de Schelde, het markgraafschap en de burcht.⁶²

De ruimtelijke samenstelling van het markgraafschap was dan ook complex en gelaagd. Het bestond uit verschillende gebieden. Sommige daarvan vielen onder direct gezag van de hertog, bijvoorbeeld de schoutendommen Lier en Herentals. Maar andere, zoals de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom, vielen onder de jurisdictie van een lokale heer. Hun juridische relatie tot de stad Antwerpen was beperkt. De steden maakten gebruik van Antwerps stadsrecht, maar hun heren konden op eigen kracht hun heerlijkheden besturen. Zij zagen zichzelf graag als directe vazallen van de hertog, en als zelfstandig heersende heren in hun eigen 'land'. In verschillende sferen van de administratie werd met de gebruikte terminologie in wisselende mate recht gedaan aan deze heterogeniteit van het Antwerpse achterland. De fiscale terminologie was het meest inclusief. De oudste Brabantse bederekening die bewaard is, die van 1357, spreekt van inkomsten opgehaald in het schoutendom (*scultetio*) van Antwerpen, en noemt daaronder zowel inkomsten uit hertogelijke gebieden als die uit de heerlijkheden, die eigenlijk niet onder de jurisdictie van de Antwerpse schout vielen.⁶³ Deze generalisatie werd door latere administratoren soms rechtgezet. In 1383 en 1386 spraken ze van inkomsten uit het *schoutendom* voor zover het de inkomsten uit hertogelijke gebieden betrof, maar uit het *ambacht* waar het inkomsten betrof uit gebieden die die niet onder de jurisdictie van de hertog vielen.⁶⁴ De terminologie die ze gebruikten was dus niet altijd consequent, maar erkende bij tijden het onderscheid tussen gebieden onder hertogelijke en heerlijke jurisdictie.

Juridisch gezien was de situatie al even ingewikkeld, vooral vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw. Het lijkt erop dat het verlies van Antwerpen in 1357 de noodzaak verhoogde om de waardigheid van het markgraafschap te benadrukken. Bij de Vrede van Aat was besloten dat Wenceslas en Johanna de titel van markgraaf zouden behouden, omdat ze die altijd hadden gehad.

---

⁶¹ Steurs, 'Van het graafschap', p. 65-70.

⁶² Onder andere in de *Cornike van Brabant*, door Hennen van Merchtenen voltooid in 1415, r. 712-718, 875-878.

⁶³ ARAB RK 50.344-50.345, f. 50r en f. 56r.

⁶⁴ ARAB RK 15.716, f. 16r en f. 17v.

Zodra de stad van het hertogdom was afgesplitst, werd de hertogelijke gerechtsofficier die in haar achterland dienstdeed steeds vaker niet schout genoemd, maar markgraaf, hoewel die titel eigenlijk aan de hertogen toebehoorde.⁶⁵ Tegen het einde van de veertiende eeuw was dit gebruik geheel ingeburgerd. Losgemaakt van Antwerpen, werd het gebied nu aangeduid als markgraafschap van het land van Rijen, als geografische aanduiding, of van (Lier) en Herentals, naar de belangrijkste hertogelijke steden in het gebied.⁶⁶ Ook na de terugkeer van Antwerpen aan het hertogdom bestond er een tweedeling in de terminologie. De hertogelijke gerechtsdienaar in de stad heette nu schout; die op het platteland markgraaf, dienstdoend in het markgraafschap. De twee functies bleven apart geadmistreerd worden, zelfs wanneer ze door dezelfde persoon werden uitgeoefend. Enig voorbehoud is geboden vanwege het (grotendeels) ontbreken van lokale rekeningen voor 1357, maar het is verleidelijk om in het toenemend gebruik van de termen markgraaf en markgraafschap een benadrukking van eigenheid en waardigheid te zien.

De aparte status van het markgraafschap binnen het hertogdom was niet alleen maar een politiek-literaire fictie, maar had reële implicaties in de praktijk van alledag. Wanneer het zo uitkwam, wees Antwerpen graag op haar bijzondere status om haar eigen belangen te verdedigen, vooral op momenten dat de hertogen beslissingen namen die voor de stad ongunstig waren. Toen Jan II in 1301 besloot de stapels voor vis, zout en haver van Antwerpen naar Mechelen te verplaatsen om die stad aan zich te binden, reageerden de Antwerpenaren woedend en deden ze hun beklag bij Roomskoning Hendrik VII. Volgens hen was het recht op de stapels verbonden aan het markgraafschap, en kon de hertog ze daarom niet verplaatsen zonder toestemming van de Roomskoning als leenheer.⁶⁷ Inderdaad bepaalde Hendrik VII in de loop van oktober 1306 dat Jan zijn beslissing moest terugdraaien, en dat de stapels aan Antwerpen toebehoorden.⁶⁸ Na de terugkeer van Antwerpen aan het hertogdom zou de Scheldestad haar interpretatie van het markgraafschap bovendien gebruiken als een centraal argument in de jurisdictieconflicten met de heren in haar achterland, en met de andere hoofdsteden van Brabant.

---

⁶⁵ Dit was bij de Vrede van Aat expliciet overeengekomen, en werd door kroniekschrijvers breed uitgemeten: Willems, *Brabantse Yeesten* II, p. 546 (Vrede van Aat, 4 juni 1357). *Voortzetting*, Boek VI, hoofdstuk XVIII, r. 2007-2040.

⁶⁶ Kerremans, *Étude sur les circonscriptions*, p. 46-47.

⁶⁷ Ook dit argument werd overgenomen door de schrijvers van de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike: alsoe men die vorseide stat | ende dmargraefschap van Ryen dat | beide te gader alghemeene | van den keiser bielt te leene*, *Voortzetting*, boek VI, hoofdstuk XXXVII, r. 4081-4084; *die van Antwerpen verstonden dat die voorscreuen iii. mercten tot Mechelen gheleyt waren die van outs tot Antwerpen gelegen hadden ende datse die hertoge te leen bielt van den keyser metten marcgraefschap, sonder wiens consente si meenden dat niet geschien en mochte*, *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk XXXVII, f. 123v.

⁶⁸ De Laet, 'Mechelen versus Antwerpen', p. 60-61. Voor een vergelijking met het Mechelse contemporaine perspectief op de stapelkwestie in de kroniek van Jan de Wilde, zie Caers, *Vertekend verleden*, hoofdstuk 5.1.

3.2.2 Onderhandelingen over stedelijke en heerlijke jurisdictie in het markgraafschap

Op 7 februari 1407 bevestigde hertog Antoon officieel de juridische hereniging van de stad Antwerpen met het hertogdom.⁶⁹ In de halve eeuw die de Scheldestad van het hertogdom afgesplitst was geweest, had haar ontwikkeling niet stilgestaan. De stad groeide – haar inwonertal verdubbelde tussen 1383 en 1437 – en op economisch vlak zou de stad zich vanaf het begin van de vijftiende eeuw snel ontwikkelen.⁷⁰ Het stedelijk zelfbewustzijn was ook onder Vlaams bewind niet afgenomen, wat goed te zien is aan Antwerpens opstelling tegenover Lodewijk van Male in het stapelconflict. Het kreeg zelfs een nog sterkere impuls zodra hertog Antoon in 1411 de Antwerpse aanspraken steunde (zie hoofdstuk 1.4).

Politiek gezien stond de stad echter nog altijd op het derde plan, achter Leuven en Brussel. André Uyttebrouck berekende met enige slagen om de arm dat van alle vergaderingen die twee van de drie steden onderling belegden tussen 1406 en 1430, verreweg de meeste bestonden uit bilateraal overleg tussen Leuven en Brussel (meer dan negentig). Antwerpen en Leuven troffen elkaar in dezelfde periode maar tien keer. Ook de plaatsen waar vergaderingen tussen de drie steden werden gehouden waren vaak andere dan Antwerpen: meer dan veertig keer in Brussel, tegenover tien keer in Antwerpen (voor Leuven ontbreken gegevens).⁷¹ Hoewel Antwerpen actief deelnam in het politiek overleg tussen de steden in de periode tot in ieder geval 1430, toonde Mario Damen aan dat de politieke hiërarchie tussen de steden maar langzaam verschoof.⁷²

De Scheldestad spande zich in de eerste decennia van de vijftiende eeuw dan ook in om een politieke positie te verwerven die gelijkwaardig was aan die van Leuven en Brussel, en recht deed aan haar economische status. De Antwerpse strategie berustte voor een groot deel op een juridisch-

---

⁶⁹ AA 26, p. 6-7 (7 februari 1407). De eigenlijke integratie verliep volgens Uyttebrouck in drie officiële handelingen: de hereniging van Antwerpen met de ontvangerijen van Lier en Herentals op 9 januari 1407, de juridische hereniging van 7 februari, en opname Antwerpen in de administratie van de algemeen ontvanger op 28 april 1407, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché I*, p. 48.

⁷⁰ Van Gerven, 'Antwerpen in de veertiende eeuw' ziet een stagnatie in de economische ontwikkeling van de stad in de tweede helft van de veertiende eeuw. Na hereniging met Brabant nam de welvaart echter snel toe. Het toegenomen economisch belang van de stad is bijvoorbeeld goed te zien aan de bijdragen die Antwerpen betaalde in de hertogelijke bedden zodra die werden berekend naar reële economische draagkracht, zie hoofdstuk 4.

⁷¹ Uyttebrouck, *Gouvernement du duché I*, p. 455-458. Het voorbehoud moet worden gemaakt omdat de reconstructie berust op gegevens in Leuvense stadsrekeningen, die noodzakelijkerwijs een incompleet beeld geven van gelegenheden waar geen Leuvense vertegenwoordigers aanwezig waren.

⁷² Vranckens reconstructie van het politieke klimaat in Brabant in de jaren 1415-1430 toont aan dat de drie grote steden in de crises rond het bestuur van Jan IV en Filips van Sint-Pol vaak een beslissende rol speelden, zie Vrancken, *Blijde Inkomsten*, hoofdstuk 4 en 5; Damen, 'Political Ranking'.

ruimtelijke herinterpretatie van het markgraafschap, die de stad gebruikte om de hiërarchische verhouding tot Leuven en Brussel opnieuw vorm te geven, en daarnaast die tot de heren en steden in haar directe achterland. Dit kwam vooral tot uitdrukking met betrekking tot de uitvoering van schepenbrieven, de berechting van buitenpoorters, en de reikwijdte van verbanningen.

In zijn oorkonde van 7 februari maakte hertog Antoon Antwerpen officieel tot *hoefd ende die principael stad [...] van onsen Marcgraefscap met onsen steden van Liere ende van Herentals ende den anderen toebehoirten desselvs*.⁷³ De nieuw aangestelde markgraaf kreeg rechtsmacht over de stad en het hele markgraafschap.⁷⁴ Het duurde niet lang voor Antwerpen van deze herwonnen positie de volledige implicaties inzag, en de gelegenheid nam om het markgraafschap op een expansieve manier te definiëren. Een eerste indicatie van de ruimtelijke herinterpretatie van het markgraafschap werd duidelijk in de sfeer van verbanningen. De eerste verbanningen die de stad na terugkeer aan Brabant uitsprak, hadden nog een beperkte reikwijdte. Zo moest Adriaan Tene, die op 17 februari 1407 op pelgrimage werd gestuurd, *bi sonnen schine uter stad* zijn.⁷⁵ Nog geen drie maanden later had de schepenbank haar bevoegdheid al opgerekt. In mei van datzelfde jaar stuurde ze Jan de Pape op pelgrimage naar Rome. Hij moest vertrokken zijn *bynnen sonneschyne uter stad van Antwerpen ende sanderendaechs uten Margreescap*. Cruciaal was wat ‘uit het markgraafschap’ dan inhield: *alsoe verre alst onder den scoutet van Antwerpen es*.⁷⁶

Vrijwel gelijktijdig raakte Antwerpen verwickeld in een conflict met Leuven en Brussel over de juridische definitie van het markgraafschap. Leuven en Brussel beschouwden het als hun recht om in het gehele hertogdom toe te zien op de naleving van hun schepenbrieven, en ook om buitenpoorters in het hele hertogdom te behandelen alsof ze in hun steden zelf woonden. Antwerpen weigerde echter deze privileges te respecteren, op grond van het argument dat zij de volledige rechtsmacht had over het markgraafschap. De Scheldestad claimde jurisdictie *binnen den marcgraefscap van Rijen dair onse stad van Antwerpen alsoo si seide ende meijndt een overste hofstad af is*.⁷⁷ De stad hield vol dat de situatie ook voor 1357 zo geweest was, en dat Leuven en Brussel alleen gedurende de Antwerpens Vlaamse periode rechtsmacht in het markgraafschap hadden gehad. De zaak kwam voor de hertogelijke Raad, die oordeelde dat de Antwerpse aanspraken uitzonderlijk waren, en bovendien gefundeerd op te weinig geschreven stukken. Op 11 maart 1408 bevestigde

---

⁷³ AA 26, p. 6-7 (7 februari 1407).

⁷⁴ [één] *Amptman dambacht van onser stad van Antwerpen ende van onsen Marcgraefscap wael sal mogen houden*, AA 26, p. 6-7 (7 februari 1407).

⁷⁵ AA 26, p. 8 (7 februari 1407).

⁷⁶ AA 26, p. 14-15 (mei 1407).

⁷⁷ Editie van het vonnis in Boonen, *Geschiedenis*, p. 307-308 (11 maart 1408).

de hertog het recht van Leuven en Brussel om toe te zien op de uitvoering van schepenbrieven en de bescherming van poorters in het hele hertogdom, en ontkende daarmee Antwerpens interpretatie van het markgraafschap.⁷⁸

Het Antwerpse argument was zeer opvallend. De stad poneerde de nieuwe theorie dat het markgraafschap een homogene juridische ruimte was, en dat zij als hoofd daarvan de volledige rechtsmacht over het gebied had. Zo probeerde Antwerpen haar jurisdictie op een ruimtelijke manier te definiëren. Een dergelijke claim sloot echter totaal niet aan bij de juridische realiteit. Die was gelaagd en diffuus. Jurisdictie werd immers gedefinieerd over zowel mensen als ruimte, en daarnaast over afzonderlijke onderwerpen in de rechtspraak. In de vijftiende eeuw was jurisdictie in Brabant – net als elders in West-Europa – per definitie geen kwestie van homogene ruimtelijke puzzelstukken met duidelijke grenzen waarover rechtsmacht uniform geregeld was. Hoe logisch de Antwerpse redenering voor een modern oog ook lijkt, de stad deed een voor tijdgenoten boude en bijna groteske claim, die niet correspondeerde met de realiteit, zoals het oordeel van de Raad laat zien.

Dit weerhield Antwerpen er echter niet van om het argument in vergelijkbare zaken te hergebruiken. In de decennia die volgden ontstonden geregeld conflicten met de heren in het achterland, met name die van Breda en Bergen op Zoom. Zij bezaten hoge jurisdictie, en hoewel ze van Antwerps stadsrecht gebruikmaakten, voelden ze zich geenszins ondergeschikt aan de stad. Antwerpen dacht hier anders over. Een roemrucht incident, dat zijn weg vond naar de *Voortzetting*, maakt duidelijk wat er voor de Scheldestad en de heren in haar achterland op het spel stond, en hoe verschillend zij over de ruimtelijke definitie van het markgraafschap dachten. Rond Sint-Maarten 1425 kocht de Antwerpse poorter Jan de Luutsleghere op de markt van Bergen op Zoom verschillende spullen met vals geld.⁷⁹ De Bergse schout betrapte hem en nam hem gevangen. Jan kreeg een lijfstraf waarbij hij zwaar werd gepijnigd. Toen het Antwerpse stadsbestuur hier lucht van kreeg, vroeg het om Jans uitlevering. De schout en drossaard van Bergen op Zoom gaven geen

---

⁷⁸ Godding, 'Les Conflicts', p. 319-320, beknopt in Prims, *Geschiedenis* VI, p. 11-12. De zestiende-eeuwse humanist Petrus Divaeus noteerde in zijn Leuvense annalen dat het hem toescheen dat het in 1406 bijna tot een oorlog kwam tussen Leuven, Brussel en Antwerpen vanwege de Antwerpse aanspraken, Divaeus, *Annalium*, 38: *Andoverpienses jurisdictionem Septemvirorum Lovaniensium et Bruscellensium [...] in dubium vocarunt. Asserebant, Andoverpium caput esse Marchiae Riensis, cujus jurisdictio Liram, Herendalliam, Bergas, Bredam, vicisque ejus tractus omnes complecteretur, non alii jurisdictioni obnoxia [...] Invenio, contentionem non multum a bello abfuisse.* Volgens Prims, *Geschiedenis* VI, p. 3 vonden de ontwikkelingen plaats in 1405 naar de datering in de marge van Divaeus' tekst, maar de lopende tekst wijst eerder op 1406, al is de formulering enigszins ambigu.

⁷⁹ Van Ham noemt het voorval kort, *Macht en gezag*, p. 303, evenals Sloomans, 'Verhouding', p. 44-48.

gehoor aan deze oproep, waarop Antwerpen hen verbande uit het markgraafschap.⁸⁰ De heer van Bergen op Zoom, Jan I van Glimes, weigerde op zijn beurt aan de verbanning mee te werken, tot ergernis van de Antwerpenaren.

De schrijver van de *Voortzetting* besteedt maar liefst 271 regels aan het conflict, en citeert – geheel volgens zijn gewoonte – de juridische argumentaties van beide partijen. Antwerpen maakte tegen de houding van Jan van Glimes bezwaar, *seggende dat die correctien | over tmergreeschap meer ende men | sloeghen alomme harentare | ende tstat en lant van Berghen ware | van den mergreescape een let, dats claer | daer tstat van Antwerpen thoot af waer.*⁸¹ Antwerpen was, met andere woorden, het ‘hoofd’ van het markgraafschap, waarvan de heerlijkheid Bergen op Zoom een ‘lid’ was dat het hoofd moest gehoorzamen. Jan van Glimes zag de zaken totaal anders. Volgens hem lag zijn heerlijkheid niet ‘in het markgraafschap’, maar ‘in Brabant’, en hield hij het direct in leen van de hertog, zonder tussenkomst van wie dan ook.⁸²

De kwestie werd voor de hertog gebracht, die beide partijen verzocht met bewijsstukken in Brussel voor hem te verschijnen, zodat hij met ruggespraak van de Staten uitspraak kon doen.⁸³ Dit zinde Antwerpen allerminst. De stad weigerde haar privileges buiten de eigen stadsmuren te brengen, en trok met een grote troepenmacht het land van Bergen in, waar de Antwerpenaren veel mensen gevangennamen en een molen – teken van heerlijk gezag – verwoestten. De hertog, verbolgen over deze agressie, liet Antwerpse goederen in beslag nemen, en liet gevangennemen wie zich buiten de stad durfde te vertonen. Slechts met grote moeite konden de andere steden Antwerpen weer in de gunst van de hertog krijgen. Het specifieke jurisdictieconflict werd echter niet opgelost.⁸⁴ Antwerpen zou zich niet bij de situatie neerleggen, want korte tijd later ontstonden nieuwe jurisdictieconflicten, nu met de heren van Breda.

Het conflict tussen Antwerpen en Breda speelde zich begin jaren 1430 af op drie fronten: met betrekking tot de gehoorzaamheid van heerlijke schouten aan het Antwerps gezag, de reikwijdte van de Antwerpse verbanningen, en het handhaven van schepenbrieven die voor de Antwerpse schepenbank waren bekrachtigd. Op 19 mei 1431 verbande de stad Antwerpen de schout van

---

⁸⁰ Prims, *Geschiedenis* VI, p. 84; zie het Correctieboek (1414-1512) in het Stadsarchief Antwerpen, Vierschaar, nr. 234, f. 26v.

⁸¹ *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.201-16.214.

⁸² *dat die stat van Berghen ende tlant | ware gheleghen in Brabant | ende daer met verbonden ghemeene | ende dat hi die hieldte te leene | van den hertogbe van Brabant, wilt verstaen, | alsoe sijn voorderen hadden ghedaen*, *ibid.*, hoofdstuk CXXXII, r. 16.209-16.214.

⁸³ *Ibid.*, hoofdstuk CXXXII, r. 16.229-16.238.

⁸⁴ Een nieuw incident met de roedrager ontstond in 1428 in Wouw in Bergen op Zoom, zie de brief van de amman van Brussel, AA 28, p. 69 (24 januari 1429), vgl. Prims, *Geschiedenis* VI, p. 85.

Zundert en Rijsbergen in de heerlijkheid Breda, Jan Rovers, omdat hij een bevel van de stad zou hebben genegeerd. Antwerpen had de schout een maand eerder nog gewaarschuwd, dat ze alle *dieneren ende officieeren in den markgraefschap geseten sijnde* maar één keer zou herinneren aan een opgelegd bevel. Gerechtsdienaren die bevelen niet gehoorzaamden zouden meteen gestraft worden met een bedevaart, een boete en een verbanning van *twee jaer [...] uten mercgraefscape*.⁸⁵ De heer van Breda, Engelbrecht I, stond op zijn eigen gezag en beschermde zijn schout, maar Antwerpen maakte de zaak aanhangig bij hertog Filips de Goede. Die probeerde de zaak te de-escaleren, en bepaalde dat schout Jan Rovers toch tijdelijk uit de heerlijkheid moest vertrekken, tot de aanspraken van beide partijen waren uitgezocht.⁸⁶ Ondertussen zette Antwerpen haar agressie door. Op 11 maart 1432 verbande de stad de drossaard van Breda wegens een vergelijkbare nalatigheid: hij had verzuimd de maatregelen af te kondigen die Antwerpen tegen Mechelen had getroffen vanwege het langlopende conflict over de stapelrechten. Antwerpen bepaalde zelfs dat de drossaard *van nu vordane nemmermeer dienst oft officien in den mercgraefscape en sal moegen voeren*.⁸⁷ Ook dit was een verregaande interpretatie van het markgraafschap: Antwerpen eigde zich zelfs het recht toe te bepalen wie al of niet schout kon zijn in de heerlijkheid Breda.

Ook deze zaak kwam voor de Staten, die de kwestie eind augustus 1432 bespraken op een dagvaart te Lier. Antwerpen had geen goed woord over voor Engelbrecht. Volgens de Scheldestad tastte Engelbrecht de hertogelijke waardigheid zelfs aan omdat hij graag zijn land zou besturen als een vorst, terwijl hij in werkelijkheid niet meer was dan een vazal die probeerde hertogelijke waardigheden in het markgraafschap te usurperen.⁸⁸ Daarom verbande Antwerpen op 26 september alsnog de schout en drossaard van Breda, en loofde een premie uit van 300 Filipusschilden voor wie hen 'binnen het markgraafschap' vond. De hertog zou deze straffen pas in 1437 terugdraaien. Ondertussen ging Antwerpen door met het verzamelen van bewijs, en ondervroeg de stad alle gerechtsdienaren uit het markgraafschap, inclusief de heerlijkheden, of ze ooit bescherming hadden geboden aan Antwerpse bannelingen. De Scheldestad schuwde intimidatie niet. Peter Fyen, de nieuwe schout van Rijsbergen, pleitte zichzelf haastig vrij door te

---

⁸⁵ Cerutti, *Rechtsbronnen* II, nr. 411 (7 april 1431). Over deze kwestie, zie de stukken van 10-14 augustus in AA 28, p. 249-252. Zie ook de vrij beknopte bespreking van Cerutti, 'Geschiedenis, Nassaus', p. 197.

⁸⁶ Cerutti, *Rechtsbronnen* II, nr. 413 (14 augustus 1431).

⁸⁷ Cerutti, *Rechtsbronnen* II, nr. 414 (11 maart 1432).

⁸⁸ Antwerpen stelde dat Engelbrecht *gheerne princelic sijn lant soude houden also uwe genaden doen ende die anders niet en is van sinen lande van Breda dan een vassael, gelijc andere, die so oude lande ende herticheiden hebben bynnen uwen markgraefscape, boge, middel ende legbe, dese zaken nu opset ende gherne vorderen soude, des bi noyt en conde oft en mohte den bi uwer voirsaten tide hertogen van Brabant voirs*, Cerutti, *Rechtsbronnen* II, nr. 417 (3 september 1432).

zeggen dat hij zijn ambt alleen had opgenomen nadat hij Engelbrechts vrouw Johanna van Polanen had bezworen dat ze zich aan de Antwerpse costumen zou houden en schout Jan Rovers zou verbannen. Hierop las de Antwerpse commissie hem nog eens nadrukkelijk voor wat gerechtsdienaren boven het hoofd hing als ze inbreuk op de Antwerpse rechten pleegden. Alle Antwerpse inspanningen waren echter vergeefs. Nadat de rechten van beide partijen waren onderzocht, besliste uiteindelijk de hertog op 12 mei 1433 dat de Antwerpse banvonnissen zich niet over Breda uitstrekten. De kwestie was voorlopig afgedaan.⁸⁹

De hertogelijke uitspraak was voor Antwerpen echter geen enkele reden om haar trotse houding op te geven, en de Scheldestad zette haar juridische aanspraken in andere sferen van jurisdictie door. In de zomer van 1433 stuurde de Antwerpse magistraat een roedragers naar de stad Breda, om er naleving van Antwerpse schepenbrieven af te dwingen. Daar zwaaide de roedragers publiekelijk met zijn roede, alsof hij *een diener van minen wegen in minen voirs. stat ende land geweest were*, zoals Engelbrecht zich later bij de hertog beklagde. Engelbrecht had hem voor zich gesommeerd, en vertoornd zijn roede doormidden gebroken. In een dupliek aan de Raad van Brabant zette Engelbrecht nog eens uiteen hoe de ruimtelijke verhoudingen tussen Antwerpen, Breda en het markgraafschap volgens hem lagen. Hij betoogde dat zijn land en de stad van Breda een zelfstandig leen waren, dat hij direct van Filips de Goede in leen hield in zijn hoedanigheid als hertog van Brabant, en niet als markgraaf.⁹⁰ Antwerpen kon zich daarom op geen enkele manier in zijn heerlijkheid laten gelden. De redenering van Engelbrecht vertoonde grote overeenkomsten met die van Jan van Glimes en de juridische aard van de conflicten was zeer vergelijkbaar – maar dat deed er voor Antwerpen niet toe, de stad bleef aanspraken maken op basis van hetzelfde ruimtelijke argument. In 1437 sloten Engelbrecht en Antwerpen een verdrag over de schepenbrieven, waarbij het Antwerpse recht om mensen voor de eigen schepenbank te dagen aan strikte voorwaarden werd verbonden (voornamelijk als Breda te traag handelde).⁹¹ Over de onderliggende oorzaak van het conflict, namelijk of Antwerpen de bevoegdheden had om zelf op te treden in heerlijkheden

---

⁸⁹ Godding, *Ordonnances*, nr. 42 (12 mei 1433). Over Antwerpse verbanningen die zich over Bergen-op-Zoom uitstrekten, zie Van Ham, *Macht en gezag*, p. 306 en Godding, *Conseil*, p. 408. Jan II van Glimes bestreed deze pretentie in 1450 voor de Raad van Brabant.

⁹⁰ *sijn lant ende die stat van Breda een proper leen is, sonder middel gehouden uter cameran van Brabant ende niet van den hertoge als margreve ende midsdien denselven van Antwerpen vrende ende gebuer in aller justicien*, Cerutti, *Rechtsbronnen* II, nr. 436 (1 april 1434).

⁹¹ Cerutti, *Rechtsbronnen* II, nr. 452 (28 april 1437) en Godding, *Ordonnances*, nr. 83 (29 april 1437).

en om de eigen costumen te verdedigen, en bij uitbreiding de redenering dat Breda deel van het markgraafschap was, deed het verdrag geen definitieve uitspraak.⁹²

In 1450, ten slotte, ontstond een nieuw jurisdictieconflict tussen Antwerpen en de heren van Bergen op Zoom.⁹³ Nu wilde Antwerpen beslag leggen op eigendommen van een veroordeelde Antwerpse moordenaar, Daniël Madea, die gelegen waren in Bergen op Zoom. De schout van Bergen op Zoom weigerde medewerking. Antwerpen bracht de zaak voor de kanselier en Raad van Brabant, en betoogde dat Bergen op Zoom de Antwerpse costumen schond. De schout van Antwerpen stelde in zijn betoog wederom dat Bergen op Zoom in Brabant, om precies te zijn in het markgraafschap, lag en dat Antwerpen daarvan de hoofdstad was. Antwerpen had dus zeker het recht om Daniëls goederen in beslag te nemen. Jan II van Glimes, op zijn beurt, redeneerde net als zijn vader dat Bergen op Zoom rechtstreeks onder de hertog viel, en stelde dat Antwerpen zeer ‘streng en onredelijke’ brieven aan zijn schout had geschreven.⁹⁴ Hij verbood zijn dienaren te zwichten voor de Antwerpse druk, maar sommigen gaven toe uit angst verbannen te worden of lijf en goed te verliezen; anderen vluchtten. Op 27 oktober 1450 stelde de Raad Jan van Glimes in het gelijk. Weer echter loste de Raad alleen de specifieke zaak op. De onderliggende vraag, of Antwerpen uit eigen beweging haar privileges in de heerlijkheden mocht beschermen, beantwoordde hij niet.

De jurisdictieconflicten tussen Antwerpen en de heren in haar achterland zijn niet los te zien van het prestigeconflict tussen de Scheldestad en Leuven en Brussel. Conflicten over de schepenbrieven tussen die steden sleepten zich een groot gedeelte van de vijftiende eeuw voort. Vrijwel gelijktijdig met de conflicten tussen Antwerpen en Breda, in de jaren veertiendveertig, dwong Leuven naleving van haar schepenbrieven in het markgraafschap af.⁹⁵ De meier van Leuven vervolgde Antwerpse poorters in het markgraafschap vanwege onbetaalde schulden, waarop Antwerpen een ban uitsprak tegen Leuvense gerechtsdienaren. Verschillende incidenten volgden – in 1452 zou Leuven zelfs de schout van Herentals vervolgd hebben omdat die geen ‘bedrieglijke’ Leuvense schepenbrieven wilde uitvoeren. Steeds waren uitspraken van de Staten of de Raad echter maar voorlopig.

In 1460-1461 probeerde Filips de Goede de zaak aan banden te leggen, door de uitvoering van schepenbrieven van de drie steden te beperken. Zijn ordonnanties van Sint-Omaars van 21 mei

---

⁹² Cerutti, ‘Geschiedenis, Nassaus’, p. 197.

⁹³ Zie over de kwestie ook Van Ham, *Macht en gezag*, p. 304-305 en Slootmans, ‘Verhouding’.

⁹⁴ Godding, *Ordonnances*, nr. 196, art. 5 (27 oktober 1450).

⁹⁵ Van Uytven heeft het geval uiteengezet op basis van o.a. stukken uit AA 30, p. 377-378 en AA 29, p. 2-13, in Van Uytven, ‘Imperialisme’, p. 61-65. Zie ook Godding ‘Les conflits’, p. 324-334.

1461 bepaalden dat schepenbrieven van de drie grote steden alleen geldig zouden zijn binnen hun eigen vrijheden, en ook de Antwerpse verbanningen en beslaglegging op goederen werd aan banden gelegd.⁹⁶ Nu sloegen de steden echter wel de handen ineen, en bedongen ze al gauw dat de hertog – in ieder geval gedeeltelijk – op zijn beslissing terugkwam. Een uitzondering zou worden gemaakt voor contracten gesloten voor het verdrag van Sint-Omaars (in het geval van Leuven voor 28 april 1460).⁹⁷

Keer op keer probeerde Antwerpen een nieuwe interpretatie van het markgraafschap op te dringen en het te definiëren als een homogene juridische ruimte, hoewel dat niet strookte met de ingewikkelde juridische realiteit. Desondanks maakte de Scheldestad in haar tactiek gebruik van precies de juridische ambiguïteit die ze zelf ontkende. Wanneer de stad in de ene sfeer van jurisdictie geen gelijk kreeg, zocht ze immers de confrontatie in een aanverwante sfeer van jurisdictie en poneerde dan hetzelfde ruimtelijke argument. Daarbij maakte ze gebruik van een breed scala aan tactieken, van militaire pressie, intimidatie, juridische procedures en legalistische scherpslijperij, tot het overdrijven van de eigen privileges en het zwartmaken van de tegenstander.

Zulke strategieën en argumentaties genoten de aandacht van kroniekschrijvers. Boven is al aangehaald hoe de *Voortzetting* in detail de argumentaties van Antwerpen en de heer van Bergen op Zoom ontleedde in het conflict rond Jan de Luutsleghere. Een halve eeuw later zou ook de schrijver van de *Alder Excellenste Cronike* het conflict bespreken. Interessant genoeg stelde die kroniek dat de Antwerpenaren het markgraafschap bewust interpreteerden alsof het zich over het gehele *quartiere* van Antwerpen uitstrekte.⁹⁸ Misschien gaat het te ver om de aanduiding kwartier te lezen als de fiscale omschrijving – waar beide heerlijkheden inderdaad deel van uitmaakten (zie hoofdstuk 4) – maar het is duidelijk dat de kroniekschrijver zag dat de partijen in het conflict gebruikmaakten van de ambiguïteit in de ruimtelijke terminologie. Ook de *Cronike* noemt echter geen uitkomst van het conflict, maar vermeldt slechts dat Peter van Luxemburg, heer van Edingen en Jan van

---

⁹⁶ Godding, *Ordonnances*, nr. 302 (21 mei 1461) en nr. 303 (21 mei 1461).

⁹⁷ Leuven was in 1460 namelijk al beperkt in de uitvoering van schepenbrieven, en had meteen bezwaar gemaakt, zie Godding, *Ordonnances*, nr. 285 (28 april 1460) en nr. 288 (8 juli 1460). Na de ordonnances van Sint-Omaars werd een eerste uitzondering gemaakt op 4 augustus 1461, een nieuwe op 19 augustus 1465, en nog nieuwe op 7 augustus 1466, Godding, *Ordonnances*, nr. 304 (4 augustus 1461) resp. nr. 338 (19 augustus 1465) en nrs. 344-346 (7 augustus 1466). Zie verder Godding, 'Les conflits', p. 335-341.

⁹⁸ *Alder Excellenste Cronike*, deel 2, hoofdstuk LIX, f. 172v: *so banden sise wten margraefscapē van Antwerpen, meynende dat si also te bergen niet en souden mogen blijven om dat int quaertiere van Antwerpen is. Mer die here van bergen hieltse nochtans dairseggende, dat Bergen in brabant gelegen is ende hout dat vanden hertoge te leene.*

Schoonvorst, jonkheer van Montjoie, beide partijen *te vreden setten*.⁹⁹ Mogelijk wilde de schrijver de inmiddels grote en belangrijke havenstad Antwerpen niet tegen de haren instrijken en oude problemen ophalen, die toch al legio waren tussen de Brabantse hoofdsteden. Maat het toont wel aan dat de Antwerpse aanspraken op het markgraafschap als homogene ruimte voor tijdgenoten niet ondenkbaar waren. Staten en heren beschouwden zulke ideeën simpelweg als onwerkbaar, en zij volhardden in een conservatieve ruimteopvatting. De ideeën genoten echter zeker de reflectie van contemporaine auteurs, en de interesse van hun publiek.

Net als in conflicten over rivieren en grenzen waren dagelijkse praktijken doorslaggevend bij de constructie van jurisdictie. Antwerpen probeerde de werkelijkheid vorm te geven op basis van claims en handelingen, en slaagde daarin zolang andere partijen geen bezwaar maakten. De constructie van ruimte vond plaats binnen en buiten de rechtszaal, en betrokkenen baseerden hun ideeën over de ruimte op uiteenlopende gegevens, van herinnering tot praktijk en geschreven documenten. Nieuwe ideeën over de ruimte die Antwerpen poneerde konden echter niet snel op acceptatie rekenen bij heren, andere steden of de Staten.

Ideeën over ruimte hadden niet alleen consequenties voor de organisatie van jurisdictie in de praktijk, maar voor de hiërarchie tussen Brabantse steden. Antwerpen gebruikte de eigen interpretatie van de ruimtelijke verhoudingen in het markgraafschap ook om die hiërarchie in andere contexten aan te vechten, zoals twee laatste episoden illustreren. In de zomer van 1418 trok hertog Jan IV op naar Dordrecht om het erfconflict tussen zijn nieuwe vrouw Jacoba en haar oom Jan VI van Beieren te beslechten. In overleg met de Staten had de hertog besloten beleg te slaan voor Dordrecht, om die stad opnieuw in handen van zijn echtgenote te stellen. De Brabantse troepen trokken op tot Geertruidenberg, om vandaar door te stoten. Daar bleven ze echter, volgens de *Voortzetting*, vijf tot zes dagen liggen – in de eerste plaats om uit te zoeken of er genoeg hout zou zijn om het geplande blokhuis te bouwen, maar ook omdat er een prestigeconflict was ontstaan tussen Leuven en Antwerpen. Beide steden meenden dat ze de troepenmacht van Lier en haar

---

⁹⁹ Ibid., hoofdstuk LIX, f. 172v. *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXXII, r. 16.397-399: *Tghene dat deze segghers sijts gheves | hier af ordeneerden dat en es | niet ghebracht tot mijnre condon*. Peter I van Luxemburg was heer van Edingen voor 24 juni 1404, raadsheer van Jan IV en Filips van Sint-Pol (1421-1430) en stierf in 1433. Jan II van Schoonvorst was burggraaf van Montjoie, raadsheer van Antoon en Jan IV (in ieder geval van 1419-21 mei 1420), kamerheer van Antoon (1407-1415), kastelein van Wassenberg (1406-1411), Dalhem (1406-1408) en Limburg (1408-1417) en algemeen ontvanger van Brabant (1412-1414). Tevens trad hij in dienst van Jan zonder Vrees en Jan van Beieren. Hij wordt echter beschouwd als een vijand van Filips de Goede, die hem in augustus 1431 liet arresteren en ondervragen. Hij werd gevangengezet op het kasteel te Zichem, waar hij in 1434 overleed. Zie Damen, 'Prelaten', nr. 442 resp. 604 en voor Jan van Schoonvorst eveneens Vrancken, *Goeden regimente*, p. 172.

‘bijvang’ (rechtsgebied) mochten leiden. Leuven onderbouwde haar aanspraken met het argument dat men dit altijd had gedaan (*want si van outs dat alsoe hadden gheploghen*).¹⁰⁰ Dit was inderdaad waar: al in 1336 had hertog Jan III bepaald dat Lier en Zandhoven, in geval van gemene oorlog, Leuven zouden volgen.¹⁰¹ Antwerpen redeneerde echter – zoals de schrijver expliciet aangeeft – dat Lier in het markgraafschap lag, dat Antwerpen daar het ‘hoofd’ van was, en dat die stad dus het recht had om Lier en haar bijvang aan te voeren.¹⁰² De partijen werden het niet eens. Uiteindelijk besliste men zonder de troepen uit Lier te vertrekken; die werden te Breda gestationeerd, ‘om de palen van het land te bewaren’.¹⁰³

Zeven jaar later, ten slotte, ontstond volgens de *Voortzetting* en de *Cronike* een gelijkaardig conflict. Nu trokken Brabantse troepen onder leiding van Filips van Sint-Pol op naar Braine-le-Comte (‘s-Gravenbrakel) in Henegouwen, om die stad te heroveren op het garnizoen van Humphrey van Gloucester, Jacoba’s nieuwe echtgenoot. De Brabantse steden verzamelden zich te Brussel, maar omdat troepen uit Den Bosch op zich lieten wachten, werd de reis met vijftien dagen uitgesteld. Tijdens deze periode *ghereesser weder dat oude gheschil tusschen die van Antwerpen ende van Louen* over wie de troepen van Lier en Zandhoven met hun bijvang mocht aanvoeren, vertelt de schrijver. Filips besloot om de troepen dan maar zelf aan te voeren, zodat Antwerpen noch Leuven in zijn rechten zou worden aangetast.¹⁰⁴ Hoewel de auteur de twist hier niet expliciet verbindt aan het markgraafschap, doet zijn formulering wel vermoeden dat het conflict vaker voorkwam, en een voortdurende bron van spanning opleverde tussen Antwerpen en Leuven, niet alleen in juridische, maar ook in militaire aangelegenheden.

---

¹⁰⁰ *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk LXVII r. 8611.

¹⁰¹ Van Gerven, ‘Brabantse steden’, p. 403.

¹⁰² *dat die van Liere, ic seker ben | sculdich waren te volghene hen: | Gbemerct dat si gheseten sijn | int mergrevescap, verstaet den sijn, | daer die stat, es sijn gheswes, | van Antwerpen thoot af es*, *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk LXVII r. 8617-8622.

¹⁰³ Damen bespreekt deze episode in zijn analyse van verschuivingen in de stedelijke hiërarchie in de militaire sfeer, ‘Political Ranking’, p. 167-168. Daaraan is toe te voegen dat de *Alder Excellenste Cronike* eveneens de troepenvolgorde noemt (de heer van Wezemaal voorop, gevolgd door respectievelijk Brussel, hertog en edelen, Leuven, Antwerpen en Den Bosch), maar niet het specifieke conflict tussen Antwerpen en Leuven over het aanvoeren van Lier, zie *Voortzetting* deel 2, hoofdstuk LVII, f. 164r.

¹⁰⁴ *Alder Excellenste Cronike*, hoofdstuk LIX, f. 170r. De weergave in de *Voortzetting* is vergelijkbaar, zie *Voortzetting* boek VII, hoofdstuk CXXIII, r. 15.046-15.062.

Conclusie

Inwoners van het hertogdom Brabant beschouwden het vorstendom als een samengestelde ruimte. Dit hoofdstuk betoogde dat ze dat niet als problematisch beschouwden, maar het juist zagen als wat het hertogdom definieerde. Kroniekschrijvers als Jan van Boendale en de schrijvers van de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike* reflecteerden op het samengestelde karakter van het hertogdom. Ze erkenden de aparte status van het markgraafschap Antwerpen als leen van de Roomskoning, en registreerden de implicaties die dit had voor de grenzen aan de hertogelijke macht tegenover de Scheldestad. Ze beklagden zich over het verlies van de heerlijkheid Mechelen en het Land van Heusden. Vooral de schrijver van de *Voortzetting* deed grote moeite om de juridische aanspraken op deze gebieden te reconstrueren, onderzocht charters en nam die over in zijn kroniek. Desondanks moesten de schrijvers ook vaststellen dat de vorst die de sterkste juridische aanspraken op een bepaald gebied had, soms toch moest toezien hoe gebieden verloren gingen door het opportunistische handelen van concurrerende vorsten. Argumenten over de samenhang van het vorstendom werden niet alleen ontwikkeld door kroniekschrijvers, maar ook door juristen. Voor hen was het samengestelde karakter van het hertogdom niet problematisch, maar vormde het zelfs de basis voor aanspraken op het hertogdom. Ook hun argumenten vonden een weg naar kronieken, die ze in sommige gevallen een eeuw nadat ze voor het eerst waren opgesteld nog citeerden als argument voor de zelfstandigheid en ondeelbaarheid van Brabant.

De verschillende ruimtes binnen het hertogdom waren in de ogen van tijdgenoten al even heterogeen. Gedurende een groot deel van de vijftiende eeuw probeerde Antwerpen het markgraafschap als een homogene jurisdictie te definiëren, om daarmee haar machtsrelatie ten opzichte van de heren van Breda en Bergen op Zoom, en de hoofdsteden Leuven en Brussel opnieuw vorm te geven. In jurisdictieconflicten met die heren en steden maakte Antwerpen gebruik van verschillende tactieken, van het voeren van rechtszaken tot het intimideren van tegenstanders en het botweg handhaven van de eigen vermeende privileges. Wanneer de Scheldestad door de Raad of de Staten van Brabant in het ongelijk werd gesteld, lokte de stad een nieuw conflict uit in een aanverwante sfeer van jurisdictie. Zo maakte de stad gebruik van de ruimtelijke ambiguïteit die ze zelf juist teniet probeerde te doen. Steeds handhaafden arbitrerende instanties echter de ruimtelijke ambiguïteit. Desondanks kon de Scheldestad in de praktijk van alledag vaak de rechtsmacht uit oefenen die ze pretendeerde te hebben. Ook deze twisten ontsnapten niet aan de aandacht van de schrijvers van de *Voortzetting* en de *Alder Excellenste Cronike*, die expliciet reflecteerden op het juridische procesverloop van rechtszaken en de inhoudelijke argumentaties van de verschillende partijen. Het is opvallend dat een definitie van het markgraafschap als

homogene juridische ruimte voor hen niet ondenkbaar was; die deed echter te weinig recht aan de juridische realiteit om werkelijkheid te worden.

Dit hoofdstuk heeft zo duidelijk gemaakt op welke manier de constructie van ruimte voor lokale betrokkenen invloed had op de vormgeving van machtsrelaties, en omgekeerd. Zij baseerden zich in conflicten op uiteenlopende ideeën, en maakten gebruik van officiële en onofficiële processen. In het volgende hoofdstuk wordt duidelijk dat ook administratieve definities van de ruimte grote invloed hadden op de onderlinge politieke verhoudingen tussen steden, dorpen en geestelijke instellingen. Zij onderhandelden over verschillende manieren waarop het hertogdom in administratie werd gerepresenteerd. Het resultaat van die onderhandelingen, en de constructie van Brabant als een administratieve ruimte, had grote consequenties voor de partijen die bij die onderhandeling betrokken waren. Een gedetailleerde administratie zou immers voor de hertogen als een krachtig machtsinstrument kunnen dienen. Die beelden en onderhandelingen staan daarom in het laatste hoofdstuk centraal.